

RESEARCH PAPERS

Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw

**Een onderzoek op basis van de Utrechtse
volkstellingen van 1829 en 1839**

Jelle van Lottum

ISSN 0927-4618

IISH Research Paper 43

For a list of IISG Research Papers, see page 64.

© Copyright 2004, Jelle van Lottum

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

IISH-Research Papers is a prepublication series inaugurated in 1989 by the International Institute of Social History (IISH) to highlight and promote socio-historical research and scholarship.

Through distribution of these works the IISH hopes to encourage international discussion and exchange.

This vehicle of publicizing works in progress or in a prepublication stage is open to all labour and social historians. In this context, research by scholars from outside the IISH can also be disseminated as a Research Paper. Those interested should write to Marcel van der Linden, IISH, Cruquiusweg 31, 1019 AT, The Netherlands, e-mail mvl@iisg.nl.

Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw
Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839

Jelle van Lottum, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Amsterdam, 2004

Inleiding*

De negentiende eeuw is lange tijd onderbelicht gebleven in de Nederlandse immigratiegeschiedenis. De meeste aandacht in de historiografie is – al dan niet terecht – uitgegaan naar de meer spectaculaire migratiestromen in de Vroegmoderne Tijd en de twintigste eeuw. Uitgezonderd het werk van Jan Lucassen, Leo Lucassen, Ad Knotter, Paul van de Laar c.s. en Marlou Schrover, is immigratie in de negentiende eeuw dan ook nauwelijks behandeld.¹ Twee artikelen in *Holland*, één van de hand van Jan Lucassen en één van Leo Lucassen, zijn zelfs de enige overzichtsartikelen waar specifiek ingegaan wordt op buitenlandse nieuwkomers in de negentiende eeuw – zij het dan wel slechts voor Holland.² In de beschikbare literatuur over immigratie in de negentiende eeuw ontbreekt vooral *de eerste helft* van de negentiende eeuw. Zo wordt in het artikel van Leo Lucassen in *Holland* aan deze periode, in tegenstelling tot de tweede helft van de negentiende eeuw, relatief weinig aandacht besteed. Het artikel van Jan Lucassen in *Holland* gaat wél in op migratie – van Duitsers – in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hierin wordt vooral de relatie tussen trekarbeid en de permanente migratie uit Duitsland behandeld.

De geringe aandacht die er voor migratie in de negentiende eeuw in het algemeen, en de eerste helft daarvan in het bijzonder is geweest, brengt twee problemen met zich mee. Allereerst is er een kwantitatief probleem. We weten dat in de negentiende eeuw het percentage nieuwkomers op de totale bevolking aanzienlijk lager lag dan in de voorgaande eeuwen, maar door het ontbreken van studies over de eerste helft van de negentiende eeuw is het tot op heden nog niet goed mogelijk het verloop van het percentage nieuwkomers in deze periode te reconstrueren.³ Was er in het begin van de negentiende eeuw sprake van een plotselinge daling van het percentage nieuwkomers in Nederland naar het niveau dat we kennen voor de tweede helft van de negentiende eeuw, of kende het percentage een meer geleidelijke neerwaartse ontwikkeling? Een tweede probleem vormt het duiden van de dalende lijn van het percentage nieuwkomers in de eerste helft negentiende eeuw. Jan Lucassen en Leo Lucassen hebben een eerste aanzet gegeven in het verklaren en beschrijven van de terugloop van het percentage nieuwkomers in deze periode, maar meer studies zijn er hier niet over verschenen.

* Dit research paper is gebaseerd op mijn doctoraal scriptie 'Nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een onderzoek op basis van de volkstellingen in Utrecht van 1829 en 1839' (Vrije Universiteit, Amsterdam 2002). Een eerdere (minder uitgebreide) bewerking van mijn scriptie verscheen in 2003 in de vorm van een artikel in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, zie: Jelle van Lottum, 'Nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 3, 257-280.

1. Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19e eeuw', in: *Historisch Tijdschrift Holland* 3 (2001) 190-211, aldaar 190-191.
2. J. Lucassen, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Nederland', in: *Historisch Tijdschrift Holland* 27 (1995) 254-262 en Lucassen, 'migratieregime'.
3. Het percentage daalt in tussenliggende periode van ruim zes procent halverwege de achttiende eeuw tot onder de twee procent in de tweede helft van de negentiende eeuw, zie: Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (Amsterdam 1999) 28. Voor de tweede helft van de negentiende eeuw heeft Oomens op basis van de volkstellingen een goed overzicht gegeven van immigranten en emigranten in Nederland, zie C.A. Oomens, *De loop van de bevolking in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1989).

In dit research paper stel ik me de vraag hoe het percentage nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw zich heeft ontwikkeld. Met behulp van de niet gepubliceerde Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839 – op basis waarvan ik een database heb samengesteld met alle in Utrecht aanwezige nieuwkomers voor beide jaren⁴ – aangevuld met andere bronnen, zal in hoofdstuk 2 getracht worden het verloop van het percentage nieuwkomers in Nederland te reconstrueren. De daaropvolgende hoofdstukken staan in het teken van het *duiden* van dit verloop. Ik zal op basis van de gegevens uit de volkstellingen in hoofdstuk 3 een algemeen beeld geven van de migratie naar Utrecht: wie kwamen er, hoeveel waren het er, en waarom ondernamen zij deze tocht? In hoofdstuk 4 en 5 zal ik aandacht besteden aan de grootste groep immigranten in Utrecht in 1829 en 1839: Duitsers en Belgen. Met behulp van de gegevens uit de database zal ik de numerieke ontwikkeling van deze groepen onderzoeken en hoop ik inzicht te krijgen in de oorzaak van het teruglopen van het aantal nieuwkomers in Utrecht en Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Maar allereerst zal ik nader ingaan op de belangrijkste bron van het onderhavige onderzoek: de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839. Ik zal het eerste hoofdstuk aandacht besteden aan deze rijke bron, die tot op heden weinig is gebruikt in migratieonderzoek. De ongepubliceerde volkstellingen, die voor veel steden bewaard zijn gebleven, bieden een schat aan informatie, maar vergen wel enige bewerking om het voor migratieonderzoek te kunnen gebruiken. Ik zal hier ingaan op de gehanteerde methode, aandacht besteden aan de problemen die verbonden zijn aan deze bron, en laten zien hoe de eerder genoemde database, waarop dit onderzoek is gebaseerd, tot stand gekomen is.

4. In de database zijn alle in het buitenland geboren inwoners uit de volkstellingen van 1829 en 1839 opgenomen. Hoewel het land van geboorte in deze tellingen niet werd gevraagd en dus ook niet in de volkstelling is opgenomen, is op basis van de geboorteplaats achterhaald waar de nieuwkomers zijn geboren. In de database zijn eveneens die inwoners van Utrecht opgenomen die in de overzeese gebieden zijn geboren. De database *Nieuwkomers in de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839* (Amsterdam 2003) staat op de site van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG): <http://www.iisg.nl/research/utrechtnieuwkomers.html>. In het vervolg van dit paper zal naar de database worden verwezen. Elk persoon uit de database die in het paper wordt genoemd zal worden geannoteerd. In de noot wordt het jaar van de database vermeld (dus 1829 of 1839) gevolgd door het wijknummer en huisnummer. Dus een nieuwkomer die in 1829 woonde op de Oudegracht 29 in wijk B zal als volgt worden geannoteerd: 1829: B/29.

Hoofdstuk 1

De bron. De Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839

De bewerking van de volkstellingmanuscripten van de gemeente Utrecht voor 1829 en 1839

De bewerking van de individuele volkstellingsbiljetten tot een register waarin alle inwoners waren opgenomen vond in zijn geheel plaats in de gemeente zelf. De biljetten werden door de wijkbeambten per straat opgehaald en vervolgens gesorteerd om daarna bij de *wijk-kommissarissen* te worden afgeleverd. De laatste droeg er weer zorg voor dat de gesorteerde biljetten bij de verwerkende instantie terecht kwamen. In Amsterdam was dit het bureau van de burgerlijke stand, in Utrecht nam de politie de taak van de verwerking van de biljetten tot een register op zich. De verzamelde informatie van de biljetten werd genoteerd op afzonderlijke bladen die tezamen het volkstellingsmanuscript vormen.

Het manuscript van 1829⁵ en 1839 is gerangschikt op wijk en adres. De eerste pagina van het manuscript is daarmee Wijk A, en huisnummer 1. Het manuscript van 1829 – in tegenstelling tot dat van 1839 – bestaat feitelijk uit twee ‘bewerkingsfasen’. De eerste fase bestaat uit de van de biljetten overgenomen informatie zoals die is verkregen in de volkstelling in het najaar van 1829. De tweede bewerkingsfase betreft het bevolkingsregister dat is bijgehouden tussen 1829 en 1839. Deze delen zijn alleen van elkaar te onderscheiden door het *handschrift*. Het deel dat de volkstelling bevat is altijd in een ‘netter’, beter leesbaar handschrift geschreven, en staat – van boven naar beneden – als eerste op de afzonderlijke vellen genoteerd. Het gebruik van het ‘volkstellinggedeelte’ als basis voor het register bracht echter enkele problemen voor het onderhavige onderzoek met zich mee. In veel gevallen werden veranderingen in de situatie van het gezin of huishouden – bijvoorbeeld een verhuizing – op het manuscript aangegeven door de oorspronkelijke gegevens door te halen. Gelukkig werden in de meeste gevallen veranderingen in de samenstelling van het huishouden dat woonachtig was op het betreffende adres echter aangegeven door in het vak ‘aanmerkingen’ de mutatie, met datum, te vermelden. Dus bij overlijden op 31 augustus 1832 werd er in het vak aanmerkingen achter de naam vermeld: ‘overleden 31 augustus 1832’.⁶

Het manuscript van 1829 was helaas niet volledig. Zoals Carl Denig al eerder heeft geconstateerd, ontbrak deel 2 van wijk C, wat betekent dat van de 1000 adressen die deze wijk in 1830 telde, er ongeveer 430 niet vermeld staan.⁷ Omdat de ontbrekende adressen vanzelfsprekend

5. Het manuscript van de volkstelling van 1829 heeft de officiële benaming ‘bevolkingsregister der gemeente volgens de volkstelling van 1829’. Het manuscript is te vinden onder inventarisnummer HUA IV, 548 in het Gemeente Archief van Utrecht, en is in te zien op 237 verschillende fiches en bevat ruwweg 7100 pagina’s.

6. De gegevens uit het bevolkingsregister zijn opgenomen in een database, maar vormen geen onderdeel van de database waar dit paper op is gebaseerd.

7. Carl Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891* (Utrecht 1995), 18.

een vertekening inhouden voor het aantal nieuwkomers heb ik een sleutel gehanteerd om de buitenlandse nieuwkomers in de ontbrekende adressen toch te kunnen tellen.

Om tot een schatting van het aantal ontbrekende *nieuwkomers* te komen is allereerst de verhouding genomen tussen het percentage nieuwkomers van de totale bevolking van 1829 en het percentage nieuwkomers van de totale bevolking van 1839, het resultaat hiervan was een verhouding van 3,05 : 2,47 (eerste cijfer 1829, tweede cijfer 1839).⁸ Daarna is het aantal buitenlandse nieuwkomers genomen die woonden in wijk C in 1839, en meer specifiek diegene die woonden op de adressen *na* nummer 570; dat waren er in totaal 26. Het aantal van 26 personen is vervolgens aangepast aan de verhouding tussen de twee tellingen, dus 26 gedeeld door 2,47 en vermenigvuldigd met 3,05; de uitkomst hiervan was (afgerond) 32. Het cijfer 32 staat dus voor het gereconstrueerde aantal nieuwkomers dat gewoond heeft in het ontbrekende deel van wijk C. Bovenstaande sleutel is schematisch verwerkt in schema 1.

Schema 1. Reconstructie van het aantal nieuwkomers in wijk C in 1829

	% Nieuwkomers	Aantal adressen			Aantal nieuwkomers		
		C ¹	C ²	C ¹ +C ²	C ¹	C ²	C ¹ +C ²
1829	3,05	570	430*	1000	71	32**	103
1839	2,47	570	430	1000	76	26	90

C1= Adres 1-569 van wijk C in 1829 en 1839

C2= Adres 569-1000 van wijk C in 1829 en 1839

* Reconstructie aan de hand van het aantal adressen in 1839

** Reconstructie aan de hand van de verhouding tussen de percentages nieuwkomers en het absolute aantal nieuwkomers in C2 van 1839

Het volkstellingmanuscript van 1839⁹ heeft dezelfde structuur als dat van 1829, het bevat alleen geen aanvullend bevolkingsregister. Alle informatie in dit manuscript is daarmee uitsluitend de informatie verzameld tijdens de volkstelling in het najaar van 1839.

Ook van dit manuscript ontbreekt een gedeelte. Tijdens het onderzoek bleek dat een deel van wijk E substantieel afweek van de rest van de wijken. Er waren verschillende handschriften door elkaar geschreven en een gedeelte vertoonde – in tegenstelling tot de andere wijken – veel doorhalingen. Het bleek dat in het afwijkende deel gegevens van 1829 waren overgenomen, vervolgens waren doorgestreept, om zo nu en dan te worden aangevuld met nieuwe gegevens met de titel ‘1839’. Deze afwijking gold voor de eerste 305 adressen. Vooral het feit dat er schijnbaar niet consequent werd genoteerd – enkele malen stond er wel een notitie bij en adres, maar soms ook niet – heeft mij er toe gebracht ook voor deze wijk een correctie, en dus een reconstructie van de cijfers

8. Voor de herkomst van deze cijfers, zie hoofdstuk 2 van dit paper.

9. Het volkstellingmanuscript van 1839, ofwel het ‘bevolkingsregister der gemeente volgens de volkstelling van 1839’, is te vinden onder inventarisnummer HUA IV, 468 in het Gemeente Archief van Utrecht, en is in te zien op 284 verschillende fiches en bevat in ongeveer 8500 pagina’s.

toe te passen. Voor deze reconstructie heb ik dezelfde sleutel gehanteerd als die voor 1829. In schema 2 staat schematisch vermeld hoe deze reconstructie tot stand gekomen is.

Schema 2. Reconstructie van het aantal nieuwkomers in wijk E in 1839

	<i>Aantal adressen</i>			<i>Aantal nieuwkomers</i>			
	% Nieuwkomers	E ¹	E ²	E ¹ +E ²	E ¹	E ²	E ¹ +E ²
1829	3,05	305	195	500	98	30	129
1839	2,47	305	195*	500	76**	1	77

E¹= Adres 1-569 van wijk E in 1829 en 1839

E²= Adres 569-1000 van wijk E in 1829 en 1839

* Reconstructie aan de hand van het aantal adressen in 1839.

** Reconstructie aan de hand van de verhouding tussen de percentages nieuwkomers en het absolute aantal nieuwkomers in E¹ in 1839.

Keuze van de variabelen

Eén van de centrale vragen die in dit onderzoek beantwoord moet worden is de vraag naar het *percentage nieuwkomers* in de eerste helft van de negentiende eeuw. De vraag of de volkstellingen van 1829 en 1839 representatief genoeg genoemd mogen worden om deze probleemstelling op te lossen, zal later in het paper aan de orde komen, maar om zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve analyse mogelijk te maken, zijn alle relevante variabelen uit het manuscript in de database opgenomen. De acht uit de volkstelling geselecteerde variabelen – dat wil zeggen: voor elk in het buitenland geboren individu – zijn de volgende (de wijze van verwerking van de variabelen in de database staat in bijlage 1):

- Straat in Utrecht.
- huisnummer en wijkletter
- Achternaam en voornamen.
- Ouderdom.
- Geboorteplaats of land.
- Geslacht
- Huwelijkse staat
- Beroep of middelen van bestaan
- Godsdienstige gezindheid.

De lijst van variabelen is aangevuld met een drietal variabelen die niet expliciet als variabele in het volkstellingmanuscript waren opgenomen, maar er wel uit konden worden afgeleid, namelijk:

- Geboorteplaats van de hoofdbewoner
- Beroep hoofdbewoner
- Religie hoofdbewoner

De reden voor opname van deze aanvullende variabelen is dat zij de mogelijkheden bij een latere analyse vergroten. De informatie over de hoofdbewoner – degene die als eerste op een adres werd vermeld – geeft veel informatie over de woonsituatie van nieuwkomers in Utrecht. Woonden zij bijvoorbeeld voornamelijk in logementen geleid door Nederlanders, woonden zij in bij collega's, bij landgenoten of juist alleen? Op dergelijke vragen kunnen deze variabelen mogelijk een antwoord geven.

Problemen ten aanzien van de toewijzing van plaatsen aan landen

Omdat de toewijzing van de plaatsnamen van het grootste belang was voor de betrouwbaarheid van het onderzoek, was het vanzelfsprekend van het grootste belang om bij de toewijzing van de geboorteplaatsen aan een land zorgvuldig te werk te gaan. Hoewel bij mij het gros van de plaatsnamen in het volkstellingmanuscript bekend was, en de toewijzing dus geen enkel probleem opleverde, waren er echter ook plaatsen die onbekend waren, of waar enige twijfel over bestond. Dit kon twee oorzaken hebben. Aan de ene kant kon de betreffende plaatsnaam mij niet bekend zijn. Hier zijn natuurlijk legio voorbeelden van te noemen. Aan de andere kant konden er ook fouten in het manuscript staan, of was mijn interpretatie van hetgeen in het manuscript stond achteraf toch niet de juiste. De mogelijke fouten die samenhangen met het manuscript zijn onder te verdelen in twee groepen die ik niveau A en B zal noemen. De fouten op niveau A zitten in het manuscript van de volkstelling zelf. Deze fouten zijn onder te verdelen in twee varianten.

De fout bij variant A⁰ is gelegen in het feit dat de nieuwkomer een *verkeerde woonplaats* opgeeft. Bart van Zoelen heeft voor Gouda laten zien dat wanneer volkstellingen worden vergeleken met andere bronnen – zoals huwelijksregisters – er opvallende verschillen kunnen bestaan.¹⁰ Zo staat Elizabeth Beumers in de volkstelling van Gouda in 1829 genoteerd als geboren in Everhonen, terwijl de huwelijksregisters Tudderden vermeld. Volgens de volkstelling van 1840 is ze zelfs geboren in Gouda! De fouten op dit niveau zijn – met name wanneer er foutief een Nederlandse plaats wordt genoemd in plaats een buitenlandse – problematisch en zeer moeilijk te achterhalen. De meest ideale methode om deze fouten te achterhalen en te corrigeren is systematisch genealogisch onderzoek, waarbij er een koppeling gemaakt wordt tussen de registers van de burgerlijke stand en

10. Bart van Zoelen, 'Nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw' (werkstuk geschreven bij de vakgroep economisch-sociale geschiedenis van de VU, Amsterdam 2000).

de volkstelling zelf. Dit is echter tevens de meest bewerkelijke methode en bleek in het kader van het onderhavige onderzoek onmogelijk.¹¹

Door de databases van de twee jaren te koppelen kan in ieder geval met zekerheid worden vastgesteld dat een dergelijke ‘fout’ ook in Utrecht voorkwam. In sommige gevallen gaf men in Utrecht bij de twee volkstellingen verschillende buitenlandse woonplaatsen.¹² Het gaat hier echter in alle gevallen om plaatsen die in zeer grote nabijheid liggen van elkaar, en ook allebei in het buitenland.¹³ Zo geeft de bakker Abraham Bergman in 1829 Elberfeld op als woonplaats, maar tien jaar later Barmen, een plaats enkele kilometers verderop gelegen. Ook de kunstdraaier Frederik Schmidt noemt voor de twee volkstellingen twee verschillende geboorteplaatsen: in 1829 Neuwied, in 1839 Niederbieder, ook deze plaatsen liggen in een straal van enkele kilometers in elkaars nabijheid.

A¹ vormt de tweede variant van fouten op het niveau van de volkstelling. Hier zien we fouten als gevolg van het verkeerd noteren van een geboorteplaats. Dit kan op uiteenlopende wijze zijn gebeurd. De eerste mogelijkheid is dat de wijkbode de geboorteplaats fonetisch heeft opgeschreven: in het geval van Sittard als geboorteplaats, kan hij, vanwege het Limburgse dialect, *Zettert* hebben verstaan en genoteerd. Een tweede mogelijkheid is dat dezelfde wijkbode, maar mogelijk ook de ambtenaar die de geboorteplaats in het manuscript moest noteren of in geval van het zelf invullen van het biljet de nieuwkomer, een buitenlandse plaats heeft verhaspeld tot een enigszins Nederlands klinkende naam. Zo staat de boekhandelaar Johan Fluck in de volkstelling van 1829 genoteerd als geboren te Dijnkanz in Zwitserland, en staat hij in het bevolkingsregister van 1829-1839 geregistreerd als geboren te Dijnkamp. Ook van de plaats Recklingshausen zijn meerdere ‘Nederlandse’ varianten te vinden in de database waarvan Rijkelijkshuizen er slechts één van is. De laatste mogelijkheid binnen deze variant is dat een naam verkeerd, of beter gezegd, afwijkend is gespeld – er bestonden immers geen regels omtrent het spellen van een plaats. Ook hiervan zijn meerdere voorbeelden te noemen: Melsungen wordt geregistreerd als Milsungen, Kippenheim als Koppenheim etc. etc.. Door middel van vergelijking tussen de verschillende databases, en door gebruik te maken van de methode van toewijzing die later in dit paper zal worden behandeld, konden voor van veel van deze plaatsnamen – waarvan bovenstaande voorbeelden er slechts enkelen zijn – de juiste toewijzing aan een land plaatsvinden.

De tweede mogelijkheid tot het maken van fouten ligt aan de kant van interpretatie van het manuscript, deze groep noemen we groep B. B¹ is het eerste niveau binnen deze groep. De fout op

11. Het is ook maar de vraag of dit soort fouten op zo’n grote schaal heeft plaatsgevonden dat het een kwantitatieve analyse minder betrouwbaar maakt.

12. Het gaat hier dan natuurlijk alleen om dezelfde personen met tegenstrijdige woonplaatsen in het *buitenland*, de personen die buiten de database vallen omdat zij een Nederlandse woonplaats opgaven, zoals we dat gezien hebben in het voorbeeld van Gouda, komen bij deze methode vanzelfsprekend niet aan het licht.

13. Ook in Gouda zien we dat in de ene volkstelling voorsteden genoemd worden, en in de andere de stad zelf. Bijvoorbeeld werd in de ene volkstelling Lillo genoemd (voorstad van Antwerpen) en in de andere volkstelling Antwerpen. Zie: Van Zoelen, *Gouda*.

dit niveau zit in het gegeven dat een geboorteplaats verkeerd van het manuscript is overgenomen. Dergelijke fouten konden voor een groot gedeelte worden achterhaald door gebruik van de toewijzingsmethode waar later op terug en door beide volkstellingen te koppelen.

B² is het tweede niveau waarop interpretatiefouten zich voor konden doen. Het probleem op dit niveau is gelegen in het feit dat gelijkende plaatsnamen die zowel in Nederland als in het buitenland voorkomen door elkaar worden gehaald. Zo komt bijvoorbeeld Doornik zowel voor in de Betuwe als in België (Tournai), en Rees in Duitsland kent ook een ‘variant’ in Nederland, namelijk De Rees bij Brummen. Met deze interpretatiefout is eveneens rekening gehouden in de toewijzingsmethode en kon dan ook in de meeste gevallen het juiste bijbehorende land worden vastgesteld. Door deze methode kan de database dan ook een betere basis worden genoemd voor kwantitatieve uitspraken over het totale aantal nieuwkomers in Utrecht, dan de (gepubliceerde) volkstellingen van 1849 en later. In deze latere volkstellingen (waar de provincie of het land van geboorte een extra variabele was) zorgden de ambtenaren voor de toewijzing van een geboorteplaats aan een provincie, of in het geval van een nieuwkomer, een land. Marlou Schrover heeft voor Utrecht aangetoond dat bij veel ambtenaren systematisch gelijkkluidende plaatsnamen ‘vernederlandst’ werden. In de bevolkingsregisters werd het Duitse Olfen bijvoorbeeld als Alphen geregistreerd, Hagen als Princenhage of ’s Gravenhage, Aurich als Utrecht en Cappeln als Cappelle aan de IJssel.¹⁴ Dit leidde tot een hoge mate van onderregistratie van Duitsers en mogelijk ook van Belgen.

In onderstaand schema staan de verschillende niveaus en varianten van fouten, en de methode om ze te achterhalen, schematisch opgesomd.

Schema 3. Methode voor het opsporen van fouten op de verschillende niveaus.

<i>Methode om fouten op te sporen</i>	Variant			
	A ⁰	A ¹	B ¹	B ²
Systematisch genealogisch onderzoek	O	O	O	O
Vergelijking tussen de twee volkstellingen		X	X	X
Toewijzingsmethode		X	X	X
Terug zoeken in het manuscript			X	

Opmerkingen: O: Deze methode zou idealiter moeten worden toegepast, maar is vanwege grote bewerkelijkheid niet gebeurd. X: Deze methode is toegepast.

14. Marlou Schrover, Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw (Amsterdam 2003), 78-79.

Gehanteerde methode van toewijzing van plaatsen aan landen

Alvorens in te gaan op de methode van toewijzing is het van belang er op te wijzen welke landsgrenzen werden gehanteerd. In de meeste gevallen is de regel gehanteerd dat de *huidige* landsgrenzen gelden. Hiervoor is gekozen omdat het Europa van de negentiende eeuw, en in het bijzonder het Duitsland van voor 1870, een lappendeken van staatjes was, en dat het aanhouden van deze grenzen zeer veel extra tijd zou kosten. Tevens maakt een anachronistisch uitgangspunt vergelijkingen door de tijd eenvoudiger. Er is echter een uitzondering gemaakt voor een aantal 'landen'. Eilanden en plaatsen uit het voormalige Nederlands-Indië hebben de toewijzing 'Oost Indië' gekregen, Ook de voormalige handelsnederzettingen van de VOC in India hebben deze toewijzing gekregen. Plaatsen die deel hebben uitgemaakt van Nederlandse bezittingen in Zuid-Amerika en de nog steeds van Nederland deel uitmakende eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba hebben de toewijzing 'West Indië' gekregen.¹⁵

De al aangekondigde methode voor de toewijzing van plaatsen aan landen had als doel in geval van twijfel en (of) het onbekend zijn van de plaatsnaam, op zo'n wijze te controleren dat deze twijfel op zijn minst verminderd kon worden, en dat er dus toch een toewijzing kon plaatsvinden. De fouten op de niveaus A¹, B¹ en B² konden hiermee voor het grootste gedeelte worden achterhaald.

De 7 stappen die gebruikt zijn in de toewijzing van een plaats aan een land zijn de volgende:

- 1 *Controle of de plaats in Nederland ligt.* Hiervoor werd de aardrijkskundige woordenlijst van M.J. IJerman gebruikt waarin alle Nederlandse steden dorpen gehuchten en buurtschappen vermeld staan.¹⁶
- 2 *Controle of de plaats zowel in Nederland als in een ander land voorkomt.* Hiervoor werd de lijst met synoniemen gebruikt die te vinden is in het aardrijkskundige handwoordenboek van Gilles Heringa.¹⁷ Wanneer dit het geval was, waren er twee opties om tot een goede toewijzing te komen (beide opties blijven natuurlijk arbitrair):

15. Een uitzondering vormen de voormalige koloniën Berbice, Demerary en Essequibo. Vanwege het relatief grote aantal personen in de database die hiervan afkomstig zijn, en het bijzondere motief waarom zij naar Nederland kwamen is er voor gekozen om deze gebieden een afzonderlijke betiteling te geven, namelijk *Berbice en Demerary*.

16. IJerman, M. J. 'Woordenlijst van de aardrijkskundige namen in Nederland', (Amsterdam 1914).

17. S. Gilles Heringa Aardrijkskundig handwoordenboek van Nederland : of alphabetische opgave van de gemeenten, steden, vlekken, dorpen, gehuchten, buurten, voorname huizen of buitenplaatsen, bewoonde en onbewoonde polders, enz., met de vermelding in welke provincie, regterlijk arrondissement of kanton, en in welk hoofdkiesdistrikt voor de benoeming der leden van de Staten Generaal of Provinciale Staten zij gelegen zijn, alsmede vermelding der afstanden van alle steden onderling, van alle dorpen tot de nabijliggende steden en van de gehuchten tot de middenpunten der gemeenten waartoe zij behooren, verder de volksbenaming en die van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, van vele plaatsen, en de namen van plaatsen buitenlands gelijkkluidende aan die van plaatsen binnenlands, en eindelijk het cijfer der bevolking van elke gemeente op 1 Januarij 1873 en gezinheidswijze naar de laatste algemeene volkstelling (Utrecht 1874).

A. Kijken naar de achternaam: een Franstalige achternaam kan er op duiden dat een persoon uit België komt in plaats van Nederland. Bijvoorbeeld *François Garjeanne* uit *Doornik*: deze persoon heeft als land België toegewezen gekregen, het is aannemelijker dat hij uit Doornik in België (Tournai) kwam dan uit Doornik in de Betuwe.

B. Kijken naar religie (vaak in combinatie met A). Vooral bij gelijkende Duitse en Nederlandse plaatsnamen kan het kijken naar een specifieke religie, bijvoorbeeld luthers, uitkomst bieden. Bij blijvende twijfel werd de geboorteplaats aangemerkt als Nederlands, en dus niet opgenomen in de uiteindelijke database zoals die in deze paper is opgenomen. Ze staan echter nog wel geregistreerd in de ‘grove versie’ van de respectievelijke databases, die feitelijk een schaduwbestand vormt. Dit is overigens gebeurd ook gebeurd bij alle andere twijfelgevallen.

- 3 *Controle of de plaats in het buitenland ligt (1)*. Hiervoor werd gebruik gemaakt van het register van de Times Atlas.¹⁸
- 4 *Controle of de plaats in het buitenland ligt (2)*. Hiervoor werd gebruikt gemaakt van het register in Andrees’ Handatlas.¹⁹
- 5 *Controle of de plaats in het buitenland ligt (3)*. Hiervoor werd gebruik gemaakt van een digitale atlas. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de internetsite *Expedia.com*. Deze site geeft de mogelijkheid een plaatsnaam in te typen, waarna het programma en aantal mogelijkheden of alternatieven geeft van waar de plaats zou kunnen liggen.²⁰ Het voordeel van dit programma is het geven van verschillende alternatieven. Een verkeerd gespelde plaatsnaam die ingevoerd wordt, kan als resultaat een aantal gelijkende mogelijkheden opleveren. Zo stond bijvoorbeeld in het manuscript de plaatsnaam *Bruine le Comte*. De punten 1 tot en met 4 leverden niets op, maar *Expedia.com* gaf als mogelijk alternatief de plaats *Braine-le-Comte* in België.
- 6 *Controle door vergelijking met de eigen plaatsnamen index*. Van alle toegewezen plaatsnamen is een index gemaakt. Op deze lijst staan alle plaatsnamen die een bekende regio en (of) landaanduiding in het manuscript meegekregen hebben. Hierdoor konden plaatsnamen die toentertijd consequent anders geschreven werden toch worden achterhaald, omdat de regio of het land die ook in het manuscript vermeld werden wel bekend zijn. Een voorbeeld hiervan is de stad *Ronsen*. Deze stad kon in eerste niet duidelijk gelokaliseerd worden, maar in de index stond wel de stad *Ronsen* met als regio *Westphalen*. Dus kon Duitsland als geboorteland aan de nieuwkomer worden toegewezen.

18. The Times comprehensive atlas of the world (10th ed) (London, 1999).

19. Richard Andree en Albert Scobel, *Andrees Allgemeiner Handatlas in 139 Haupt- und 161 Nebenkarten : nebst vollstaendigem alphabetischem Namenverzeichnis* (Bielefeld 1907)

20. Het volledige adres is: <http://maps.expedia.com>. Er zijn meerdere programma’s of website die dezelfde mogelijkheid bieden.

- 7 *Terugzoeken in ander bronnen.* Er bestaat natuurlijk altijd nog de mogelijkheid dat bepaalde plaatsen verkeerd zijn gespeld of verkeerd worden gelezen (en niet als zodanig zijn herkend) en dus niet zijn terug te vinden via de voorgaande methoden. In dat geval kan een oplossing zijn de nieuwkomer in kwestie terug te zoeken in de registers van de burgerlijke stand: de doop-, trouw- of sterfte registers. Deze registers zijn (over het algemeen) van betere kwaliteit, en zouden problemen als niet leesbare plaatsnamen in enkele gevallen kunnen oplossen. In dit onderzoek heeft deze stap echter geen resultaat opgeleverd. Een systematische koppeling van de registers aan de volkstelling zou natuurlijk de beste oplossing zijn geweest .

Nadat alle ‘onbekende’ geboorteplaatsen volgens deze zevem stappen waren gecontroleerd vond de uiteindelijke toewijzing plaats. Hierbij moet worden aangetekend dat grote twijfelgevallen en niet te achterhalen plaatsen niet in de database zijn opgenomen.

Tot slot moet gezegd worden dat een toewijzing van ‘onbekende’ plaatsen aan landen blijft natuurlijk altijd een enigszins arbitraire kwestie. Toch kan gesteld worden door de acht stappen te nemen er een grote mate van zekerheid over de juistheid van de database bestaat, en dat daarmee de bron als een goede basis kan dienen voor een kwantitatieve en kwalitatieve analyse.

Hoofdstuk 2

Het kwantitatieve beeld: Migratie naar Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw

Het percentage nieuwkomers op basis van de volkstellingen in Utrecht voor 1829-1879

Op basis van het aantal nieuwkomers in de databases van 1829 en 1839, aangevuld met de totalen zoals die konden worden afgeleid uit de publicaties van de andere volkstellingen, is het mogelijk om voor Utrecht voor de periode 1829-1879 de ontwikkeling van het percentage nieuwkomers op de totale bevolking van Utrecht te berekenen.²¹ Alvorens aan te vangen met deze berekening moet allereerst een probleem worden opgelost. We hebben eerder geconstateerd dat er een onderregistratie bestaat van nieuwkomers in de volkstellingen na 1839. Marlou Schrover gaat er zelfs vanuit dat de onderregistratie als gevolg van het door ambtenaren ‘vernederlandsen’ van Duitse geboorteplaatsen het percentage Duitse nieuwkomers op basis van de volkstelling van 1849 toe zou moeten nemen van 1 procent tot 1,3 procent. Dit komt neer op een onderregistratie van Duitsers van maar liefst 30 procent!²² Aangenomen mag worden dat een zelfde onderregistratie ook voor Belgische plaatsnamen gold, en dat ook deze groep eigenlijk 30 procent groter was.²³ Belgen en Duitsers waren natuurlijk niet de enige groepen nieuwkomers in Utrecht. Bij bijvoorbeeld Italianen en Fransen mag aangenomen worden dat hun geboorteplaats niet een zelfde ‘vernederlandsing’ heeft ondergaan. De correctie die plaats moet vinden moet dan ook alleen betrekking hebben op de nieuwkomers uit België en Duitsland. In tabel 1 is deze correctie stap voor stap te volgen.

21. Er is gekozen voor de periode tot en met 1879 omdat in de volkstellingen daarna onderscheid gemaakt wordt op basis van nationaliteit in plaats van of een persoon in het buitenland is geboren.

22. Schrover, *Duitsers*, 78-79.

23. Bijvoorbeeld als gevolg van verwisseling van plaatsen die ook in Nederland voorkomen als Doornik, Gent en Bergen.

Tabel 1. Percentage nieuwkomers op de totale bevolking van de stad Utrecht 1829-1879 met een correctie voor onderregistratie van Duitsers en Belgen.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
1829	43.407	1.333	3,1*	-	-	-	3,1
1839	46.620	1.225	2,6*	-	-	-	2,6
1849	48.491	1.111	2,3	760	228	1339	2,8
1859	52.894	1.016	1,9	706	211	1227	2,3
1869	59.299	1.230	2,1	641	192	1422	2,4
1879	67.633	1.406	2,1	768	230	1636	2,4

Bron: Database 1829 en 1839 en *Volkstelling* 1849-1879.

* Op basis van de correctie op ontbrekende gedeelten.

I: Inwonertal van Utrecht

II: Aantal nieuwkomers in Utrecht op grond van de volkstelling voor correctie op onderregistratie van Duitsers en Belgen.

III: Percentage nieuwkomers op grond van I en II

IV: Aantal Duitsers en Belgen op grond van de volkstelling voor correctie op onderregistratie.

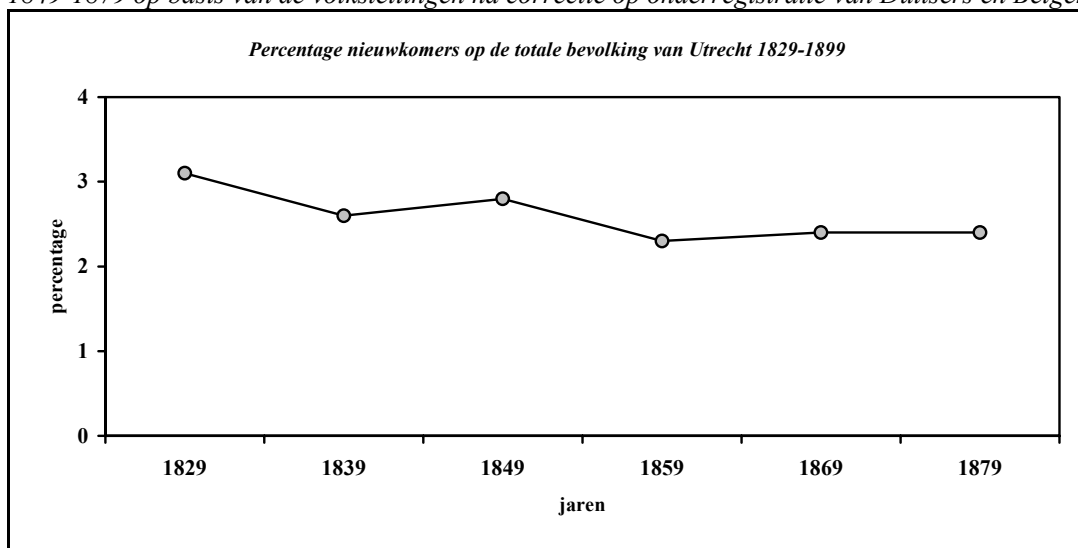
V: Het aantal Duitsers en Belgen dat uitgaande van een onderregistratie van 30 procent niet in de volkstelling werd geregistreerd.

VI: Gecorrigeerd aantal nieuwkomers, dus kolom II + V.

VII: Gecorrigeerd percentage nieuwkomers op basis van het aantal inwoners in Utrecht (kolom I) en het gecorrigeerde aantal nieuwkomers (kolom VI).

Op grond van het gecorrigeerde percentage nieuwkomers²⁴ en de bevolkingsaantallen van de stad Utrecht ziet de grafiek van het verloop van het percentage nieuwkomers in Utrecht er als volgt uit:

Grafiek 1. Percentage nieuwkomers op de totale bevolking van Utrecht 1829-1879 en Nederland 1849-1879 op basis van de volkstellingen na correctie op onderregistratie van Duitsers en Belgen.

Bron: tabel 1.

24. Dit percentage zal ook in de rest van de paper worden gebruikt.

In grafiek 1 is te zien dat in 1829 – met 3,1 procent – het hoogste percentage nieuwkomers wordt bereikt, waarna het percentage – afgezien van enkele fluctuaties – vrij constant blijft, zo rond de 2,5 procent. Of dit verloop te vergelijken valt met de landelijke trend, zal worden bekeken in de volgende paragraaf.

Vergelijkbaarheid met de landelijke trend

Zoals al eerder werd aangegeven is het van belang om het Utrechtse percentage nieuwkomers op de totale bevolking te vergelijken met het nationale percentage. Wanneer het verloop van beide percentages overeen zou komen, dan zou er, vanzelfsprekend met de nodige voorzichtigheid, gesproken kunnen worden van Utrecht als kwantitatief model voor de migratie naar Nederland. Eerder is al geschetst dat dit van groot belang is, omdat in tegenstelling tot Utrecht, voor Nederland als geheel geen gegevens over het geboorteland beschikbaar zijn van voor het jaar 1849. Een goede vergelijkbaarheid van de Utrechtse en de Nederlandse percentages van *na* 1839 zou kunnen duiden op een zelfde vergelijkbaarheid voor de jaren waarvan alleen Utrechtse cijfers bestaan. In tabel 2 worden beide percentages met elkaar vergeleken, waarbij in de derde kolom het onderlinge verschil staat vermeld. Voor het percentage nieuwkomers in Nederland is dezelfde correctie met betrekking tot de onderregistratie van Duitsers en Belgen toegepast.²⁵

Tabel 2. Percentage nieuwkomers op de totale bevolking van Utrecht en Nederland 1829-1879

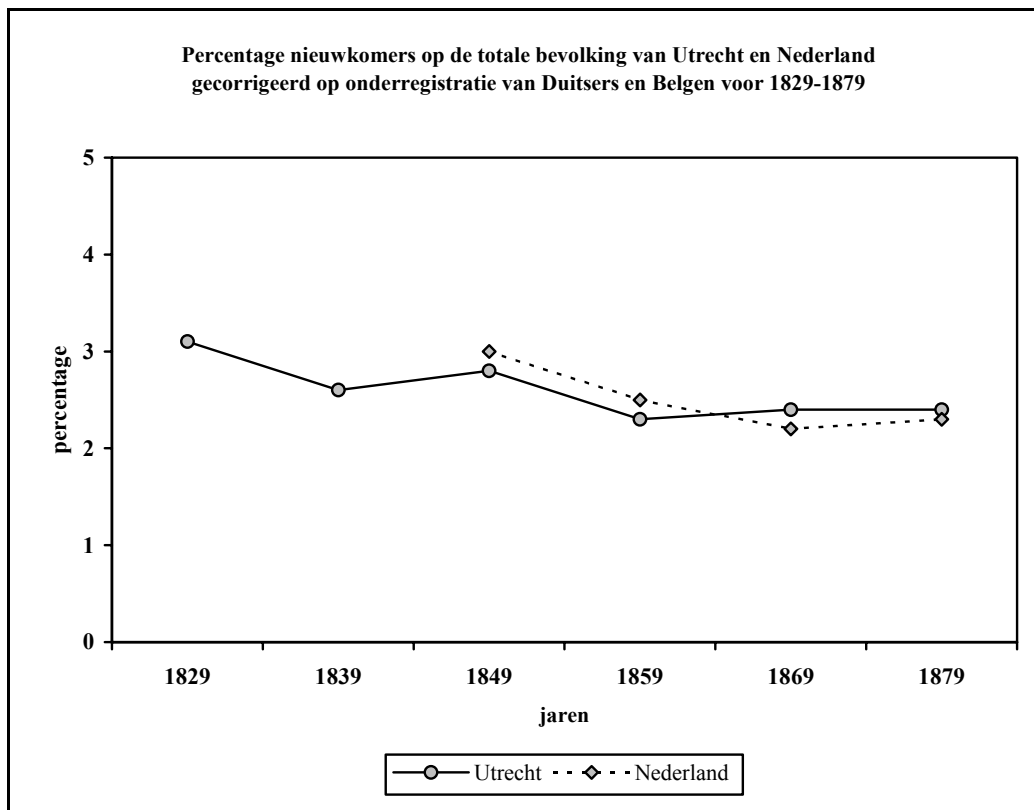
	<i>Utrecht</i>	<i>Nederland</i>	<i>Vershil in %</i>
1829	3,1		-
1839	2,6		-
1849	2,8	3,0	+0,2
1859	2,3	2,5	+0,2
1869	2,4	2,2	-0,2
1879	2,4	2,3	-0,1

Bron: Tabel 1 en Volkstellingen 1849-1879.

Uit tabel 2 blijkt dat het percentage nieuwkomers in Utrecht in hoge mate te vergelijken is met de landelijke cijfers, het verschil in de vier peiljaren is maximaal slechts 0,2 procent. De geringe afwijking tussen de twee bronnen komt goed tot uiting wanneer we de tabel omzetten in een grafiek.

25. Aangezien er geen redenen aan te geven zijn dat op nationaal niveau deze onderregistratie niet het geval zou zijn, gaan we dus uit van de vooronderstelling dat voor heel Nederland de problematiek van onderregistratie geldt.

Grafiek 2. Percentage nieuwkomers op de totale bevolking van Utrecht en Nederland gecorrigeerd op onderregistratie van Duitsers en Belgen voor 1829-1879.

Bron: Tabel 2.

Grafiek 2 laat opnieuw zien dat de afwijking in de percentages zeer klein is, maar – even belangrijk – dat de zogenaamde omslagpunten onderling vrij goed overeen komen. Het is daarmee dan ook gerechtvaardigd om voor de periode 1849-1879 te spreken van Utrecht als model voor het landelijke percentage nieuwkomers. Of Utrecht daarmee binnen het geheel van de gestelde periode – de eerste helft van de negentiende eeuw – beschouwd kan worden als een modelstad voor het percentage nieuwkomers in Nederland, is hiermee natuurlijk niet bewezen. De grote overeenkomst in de percentages en de omslagpunten in de vier peiljaren waarin er wel een vergelijking mogelijk was, wijzen hier echter wel nadrukkelijk op. Er is op dit moment geen directe aanleiding om aan te nemen dat in het eerste gedeelte van de negentiende eeuw een belangrijk, groter verschil tussen beide percentages heeft bestaan.

Vergelijkbaarheid van de volkstelling met de huwelijksregisters

Voor het verkrijgen van een totaalbeeld van het verloop van het aantal nieuwkomers in de periode 1800-1850 is het noodzakelijk gebruik te maken van huwelijksregisters. We kunnen immers

alleen voor de jaren 1829, 1839 en 1849 gebruik maken van de volkstellingen om een percentage nieuwkomers af te leiden. Voor de overige meetpunten: 1799, 1809 en 1819, zijn we afhankelijk van een andere bron: de huwelijksregisters. In deze registers, die deel uit maken van de burgerlijke stand, zijn de afzonderlijke huwelijksakten vermeld. Op basis van het aantal buitenlandse bruiden en bruidegoms in deze akten is het mogelijk een percentage nieuwkomers te berekenen. De huwelijksregisters bieden een duidelijk voordeel in vergelijking met de volkstellingen wat betreft het achterhalen van individuele kwalitatieve gegevens. Ze zijn over het algemeen netter geschreven en bieden uitgebreide en nauwkeurige informatie over geloof, beroep, leeftijd, geboorteplaats – vaak met aanduiding van de regio of land – en geven daarnaast zelfs informatie over de ouders en getuigen. Vergeleken met de informatie die kan worden verkregen uit de volkstellingen, zijn de huwelijksakten een betrouwbaarder bron, en bieden misschien zelfs een extra verdieping. Wanneer echter – zoals in dit hoofdstuk het geval is – het doel het schetsen van een compleet kwantitatief beeld – in plaats van een individueel kwalitatieve beschrijving – is het nog maar de vraag of de huwelijksregisters net zo'n bruikbare bron vormen als de volkstellingen. Het fundamentele verschil tussen de huwelijksregisters en de volkstelling is vanzelfsprekend dat de eerste als het ware een steekproef uit een selecte groep vormt – ruwweg nog ongehuwde nieuwkomers in de huwbare leeftijd – en de tweede uit de grootst mogelijke, en dus meest complete, groep bestaat.

De belangrijkste vraag is dan ook of het percentage nieuwkomers, verkregen door het aantal buitenlandse bruiden en bruidegoms te delen op het aantal huwelijken van hetzelfde jaar, overeen komt met de percentages die we in de vorige paragraaf hebben gezien. En wanneer dit niet het geval is, of er een uitspraak gedaan kan worden over de verhouding van het percentage tussen beiden, zodat een correctie van het percentage op basis van de huwelijken kunnen toegepast kan worden. In tabel 3 zijn voor de periode 1799-1849 de percentages, afgeleid uit de twee verschillende bronnen, gecombineerd. Het eerste peiljaar vormt het jaar 1799, daarna volgen de peiljaren om de tien jaar. De enige uitzondering op de tienjaarlijkse reeks vormt het jaar 1812, omdat dat jaar, na het eigenlijke peiljaar van 1809, het eerste jaar is waar voor Utrecht de geboorteplaats in de huwelijksakten vermeld staat.

Tabel 3. Percentage nieuwkomers afgeleid van de huwelijksregisters en de volkstellingen 1799-1879

	<i>Huwelijksregisters</i>	<i>Volkstelling</i>	<i>Afwijking</i>
1799	4,9	-	-
1812	2,9	-	-
1819	5,0	-	-
1829	4,1	3,1	+1,0
1839	3,5	2,6	+0,9
1849	1,9	2,8	-0,9

Bron: Jelle van Lottum, 'Nieuwkomers in Utrecht 1799-1849' (werkstuk geschreven bij de vakgroep economisch-sociale geschiedenis van de VU, Amsterdam 2000) en tabel 2.

Uit tabel 3 valt af te leiden dat de percentages niet precies overeenkomen. Wanneer we de cijfers vergelijken op de samenvallende peiljaren 1829, 1839 en 1849 zien we een afwijking tussen beide bronnen van maximaal 1,0 procent in 1829. Verder valt uit de cijfers op te maken dat er geen directe correlatie lijkt te bestaan tussen de percentages uit beide bronnen, in de zin dat de percentages uit de huwelijksregisters in alle drie gevallen hoger of lager liggen dan de cijfers uit de volkstellingen. In 1849 zien we immers een negatieve afwijking tussen de cijfers uit de huwelijksregisters en de volkstelling: het percentage afgeleid van de volkstelling ligt 0,9 procent boven dat van de huwelijken.

Een vergelijking tussen de steden Utrecht, Rotterdam, Gouda en Amsterdam, weergegeven in tabel 4, leert eveneens dat er geen sprake is van een eenduidige afwijking tussen beide percentages bij andere steden – het percentage afgeleid uit de huwelijksregisters ligt niet constant boven of onder het cijfer gebaseerd op de volkstellingen.

Tabel 4. Percentages nieuwkomers voor de steden Utrecht, Rotterdam, Gouda en Amsterdam op basis van de volkstellingen voor de jaren 1829, 1839 en 1849, op basis van de huwelijksregisters voor dezelfde jaren, en de afwijking tussen beide percentages²⁶

	1829			1839			1849		
	H	V	A	H	V	A	H	V	A
Utrecht	4,1	3,1	+1,0	3,5	2,6	+0,9	1,9	2,8	-0,9
Rotterdam	4,4	4,8	-0,4	6,7	3,2	+3,5	4,1	4,6	-0,5
Gouda	2,1	1,4	+0,7	1,1	1,5	-0,4	1,9	1,5	+0,4
Amsterdam	-	-	-	-	-	-	6,4	5,6	+0,8

Opmerkingen: H: percentage afgeleid van de huwelijksregisters. V: percentage afgeleid van de volkstellingen. A: Afwijking tussen beide cijfers: H minus V. '-': geen cijfers beschikbaar.

Bron: Daniëlle van den Heuvel, 'Nieuwkomers in Rotterdam in de eerste helft van de 19^e eeuw' (werkstuk geschreven bij de vakgroep economisch-sociale geschiedenis van de VU, Amsterdam 2000); Bart van Zoelen, 'Nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw' (werkstuk geschreven bij de vakgroep economisch-sociale geschiedenis van de VU, Amsterdam 2000); Jelle van Lottum, 'Nieuwkomers in Utrecht 1799-1849' (werkstuk geschreven bij de vakgroep economisch-sociale geschiedenis van de VU, Amsterdam 2000); J. Lucassen, *Dutch long distance migration. A concise history* (IISG Research paper, Amsterdam 1991), 36-37.

Afgaande op de grote verschillen tussen beide percentages is het dan ook onmogelijk om tot een consistente correctie te komen van de percentages nieuwkomers op basis van de huwelijksregisters. De afwijking is evenwel niet zo groot – het cijfer van Rotterdam voor 1839 uitgezonderd – dat het een koppeling van beide bronnen onmogelijk maakt.

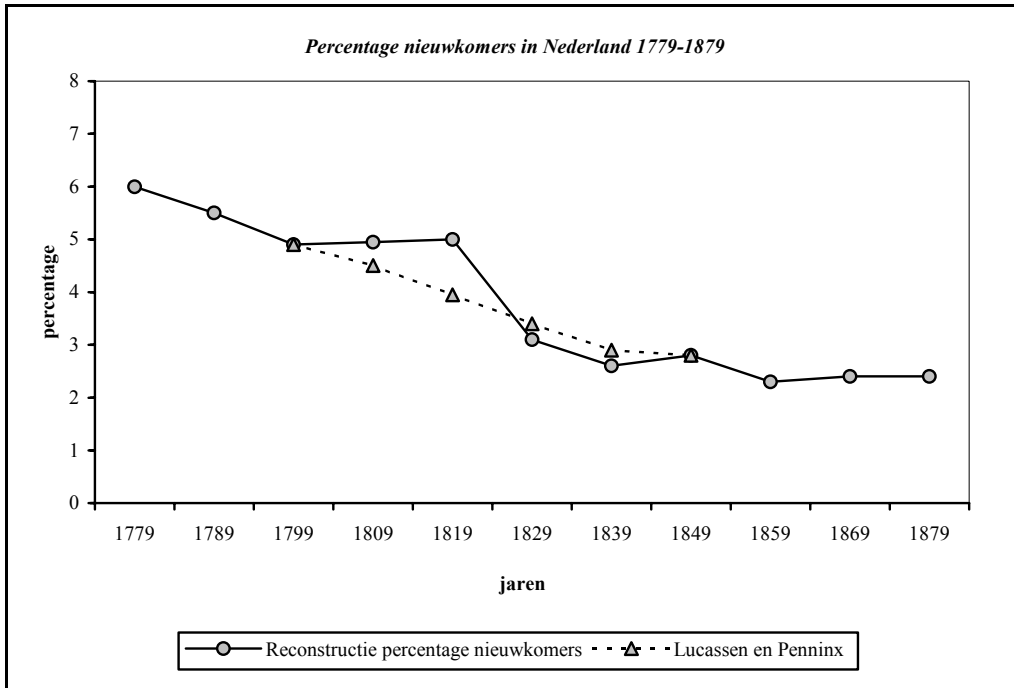
De grafiek: nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw

Om tot een uitspraak te komen over het verloop van het percentage nieuwkomers in Nederland in de periode 1800-1850 zijn drie stappen doorlopen. Allereerst hebben we geconstateerd dat voor het percentage van het jaar 1849 een correctie noodzakelijk was vanwege onderregistratie van Duitsers en Belgen in de volkstelling. Daarna is vastgesteld dat de Utrechtse situatie zeer goed valt te vergelijken met de Nederlandse situatie, en dat daarmee het gebruik van de Utrechtse percentages nieuwkomers op basis van de volkstellingen voor de jaren 1829 en 1839 gerechtvaardigd is. Tenslotte is aangetoond dat er een koppeling mogelijk is tussen de percentages nieuwkomers gebaseerd op het aantal buitenlandse bruiden en bruidegoms (periode 1799-1819) en de percentages gebaseerd op de volkstellingen 1829-1849. Het is nu dan ook mogelijk om een reconstructie maken van het aantal nieuwkomers in Nederland voor de eerste helft van de negentiende eeuw.

26. De percentages nieuwkomers op basis van de volkstelling voor Rotterdam, Gouda en Amsterdam voor het jaar 1849 zijn gecorrigeerd volgens de verhouding tussen het percentage nieuwkomers voor en na correctie op onderregistratie in Utrecht in hetzelfde jaar. De percentages zijn aangepast met de verhouding 2,3 : 2,8 waarbij het eerste getal het percentage nieuwkomers voor correctie op onderregistratie is, en het tweede getal het percentage er na.

Op basis van het onderzoek naar de volkstellingen en huwelijksregisters, en de noodzakelijke correcties zoals die hierboven zijn beschreven, is grafiek 3 opgesteld. In deze grafiek is het verloop van het percentage nieuwkomers gedurende honderd jaar, tussen 1779 en 1879, gereconstrueerd. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw is eveneens het verloop van het percentage nieuwkomers weergegeven, zoals Lucassen en Penninx hanteren in hun grafiek in *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*.

Grafiek 1. Percentage nieuwkomers in Nederland 1779-1879

Bron: 1779-1789 en 1789-1849: Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1999) 28 grafiek I. 1799-1819: huwelijksregisters van de stad Utrecht. 1829-1839: *Database nieuwkomers in de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839*. 1849-1879: Volkstellingen 1849-1879 (het aantal Belgen en Duitsers in deze telling is verhoogd met 33% vanwege onderregistratie).

Uit grafiek 3 blijkt dat de eerste helft van de negentiende eeuw de overgangsfase vormt tussen het relatief hoge percentage nieuwkomers dat we kennen voor de zeventiende en achttiende eeuw en het veel lager liggende percentage zoals bekend uit de volkstellingen van 1849. Van een constante daling van het percentage nieuwkomers gedurende de gehele eerste helft van de negentiende eeuw – zoals Lucassen en Penninx suggereerden in de bijlage van hun grafiek in *Nieuwkomers, nakomelingen en lieten zien in hun grafiek* – is dus geen sprake.²⁷ Grafiek 3 laat zien dat er sprake is van een korte en hevige daling van het percentage nieuwkomers gedurende een periode van slechts tien jaar – tussen 1819 en 1829 per saldo met twee procent – gevolgd door

27. Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten*, 163.

een veel geleidelijker daling in de volgende decennia. Op basis hiervan lijkt dan ook gesteld te moeten worden dat het omslagpunt van het achttiende-eeuwse migratiepeil naar het niveau dat we kennen voor de negentiende eeuw zich bevindt tussen 1819 en 1829. In de periode die hieraan voorafging – van 1779 tot circa 1819 – bleef het percentage nieuwkomers nog redelijk op peil. Na afloop van de daling die in 1819 (of wellicht iets later) werd ingezet, zijn weliswaar enige fluctuaties in het percentage te zien – waaronder een opmerkelijke stijging van 0,2 procent tussen 1839 en 1849 – maar over het geheel genomen kan gesteld worden dat het percentage nieuwkomers in de jaren na 1839 zich langzaam stabiliseert.

Het verloop van de grafiek wijkt in twee opzichten af van wat we weten over Amsterdam en Rotterdam. Allereerst moet het omslagpunt van het achttiende-eeuwse migratiepeil naar het niveau van de negentiende eeuw genoemd worden. Leo Lucassen heeft voor de steden Amsterdam en Rotterdam laten zien dat daar het omslagpunt tussen het relatief hoge achttiende-eeuwse migratiepeil en het lager liggende niveau van de negentiende eeuw lag rond het jaar 1800.²⁸ In de Franse Tijd daalde het percentage nieuwkomers in de twee grootste steden dramatisch, respectievelijk met twaalf en acht procent. Veertig jaar later volgde een tweede omslagpunt. Grafiek 3 laat echter een compleet ander beeld zien. Weliswaar zien we een daling van het percentage nieuwkomers tussen 1779 en 1799 – wat wellicht op het conto van verslechterende economie na de Vierde Engelse Oorlog geschreven kan worden – maar de komst van de Fransen, en de daaraan gekoppelde economische malaise, lijkt niet hetzelfde effect te sorteren op het landelijke verloop van het percentage nieuwkomers: het percentage blijft tussen 1799 en 1819 vrijwel gelijk.

Het tweede opmerkelijke gegeven in het verloop van het landelijke percentage nieuwkomers is de snelle daling tussen 1819 tot 1839. Een directe aanleiding voor deze korte, maar hevige daling is niet onmiddellijk voorhanden. Vanaf 1840 geldt dat de afname van het percentage nieuwkomers wordt bepaald door de economische situatie in de belangrijkste afstotingsgebieden van nieuwkomers: Duitsland. Het percentage nieuwkomers loopt in de tweede helft van de negentiende eeuw nagenoeg parallel met de ontwikkeling van de industrie in dit land, vooral in het Ruhrgebied.²⁹ In de periode 1819-1839 was er echter nog geen sprake van grootschalige industrialisering in Duitsland. Hoewel door de verminderende aantrekkingskracht van Nederland als gevolg van het verlies van economische en politieke macht in de eerste helft van de negentiende eeuw, een daling van het percentage nieuwkomers in de lijn der verwachting zou liggen, is een sterke daling zoals die te zien is in grafiek 3, toch opmerkelijk te noemen.³⁰

Voor een verklaring van het meeste opmerkelijke gegeven in de grafiek – de daling van het percentage nieuwkomers tussen 1819 en 1839 – zijn we, zoals eerder al is geconstateerd, helaas aangewezen op een beperkt aantal bronnen. Landelijke gegevens omtrent het kwantitatieve verloop

28. Lucassen, 'migratieregime', 191, grafiek 1.

29. Ibidem, 210.

30. Vgl. Lucassen, 'migratieregime', 210.

van het aantal nieuwkomers ontbreken nagenoeg, laat staan dat we de beschikking hebben over landelijke kwalitatieve informatie over de populatie nieuwkomers tussen 1819 en 1839. Het enige alternatief is een regionale of lokale studie, hoewel bij een dergelijk onderzoek natuurlijk direct de vraag rijst naar de representativiteit er van. Toch heb ik er voor gekozen om de volkstellingen van Utrecht van 1829 en 1839 te gebruiken in een analyse van het verloop van het landelijke verloop van het percentage nieuwkomers. De gedetailleerde informatie die de volkstelling biedt kan in ieder geval enig inzicht verschaffen op de ontwikkelingen van een populatie nieuwkomers in een weinig onderzochte, maar – zo laat bovenstaande grafiek zien – een wel degelijk interessante periode in de geschiedenis van de migratie naar Nederland.

Hoofdstuk 3

Nieuwkomers in Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw

Herkomst van nieuwkomers in Utrecht 1829-1839

De gegevens uit de database laten een rijke schakering van geboorteplaatsen en -landen zien. Er kwamen mensen naar Utrecht die geboren waren in de voormalige Nederlandse nederzettingen Berbice en Demerary in Guyana, zoals de kapiteinsvrouw Jacoba van Hotts en haar zootje Jan, tot aan de particulier Aarnout van Litters die geboren was in de voormalige VOC handelsplaats Surat in het huidige India. In Utrecht woonden verder Hongaren, Polen, Ieren, Oostenrijkers, Noren, Amerikanen, Zweden, en zelfs Caracas in Venezuela werd door de student Gravenhorst Berch als geboorteplaats genoemd. Deze bonte stoet van nieuwkomers verdient echter enige relativering; hoewel Utrecht een diversiteit aan dergelijke ‘exoten’ herbergde, waren ze in aantal niet bijzonder groot. Zo waren er in 1829 weliswaar drie Hongaren in Utrecht woonachtig, tien jaar later kwamen ze in de volkstelling echter niet meer voor. Hetzelfde geldt voor de incidentele ‘Spanjaard’, ‘Tsjech’ en ‘Venezolaan’: ze woonden in 1829 dan wel in Utrecht, maar in 1839 kende Utrecht volgens de volkstelling geen inwoners meer met een dergelijke afkomst. Het mag dan ook duidelijk zijn dat andere dan de hiergenoemde landen van herkomst een belangrijker aandeel bezaten in de gehele groep nieuwkomers.

Wanneer we kijken naar de samenstelling van de groep nieuwkomers in Utrecht in tabel 5, valt direct op dat één groep nieuwkomers er uit springt, namelijk zij die geboren zijn in de Duitse landen. De grote groep Duitsers wordt op enige afstand gevolgd door een verrassend omvangrijke populatie Belgen – of voor het jaar 1829 Zuidelijke-Nederlanders – en kleinere groepen Fransen, ‘kolonialen’ (personen afkomstig van zowel Nederlands Indië als Suriname en de Nederlandse Antillen), Zwitsers, Engelsen en Italianen.

Tabel 5. Het absolute en relatieve aandeel van de afzonderlijke landen van herkomst (huidige grenzen) voor de gehele populatie nieuwkomers in Utrecht voor de jaren 1829 en 1839.

	1829		1839	
	Aantal	Percentage	aantal	Percentage
Duitsland	767	59,0	643	56,0
België	257	19,8	240	20,9
Frankrijk	88	6,8	69	6,0
Zwitserland	41	3,2	41	3,6
Engeland	32	2,5	34	3,0
Oost-Indië	29	2,2	45	3,9
West-Indië	24	1,8	14	1,2
Berbice en Demerary	13	1,0	9	0,8
Zuid Afrika	13	1,0	1	0,1
Italië	12	1,0	20	1,7
Oostenrijk	4	0,3	4	0,3
Hongarije	3	0,2	-	-
Ierland	3	0,2	3	0,3
Schotland	3	0,2	1	0,1
Luxemburg	2	0,2	3	0,3
Denemarken	1	0,1	3	0,3
Letland	1	0,1	2	0,2
Noorwegen	1	0,1	1	0,1
<i>op zee</i>	1	0,1	1	0,1
Polen	1	0,1	3	0,3
Rusland	1	0,1	4	0,3
Spanje	1	0,1	-	-
Tsjechië	1	0,1	-	-
Venezuela	1	0,1	-	-
Zweden	1	0,1	2	0,2
India	-	-	1	0,1
Verenigde staten	-	-	4	0,3
Totaal	1301	100,0	1149	100,0

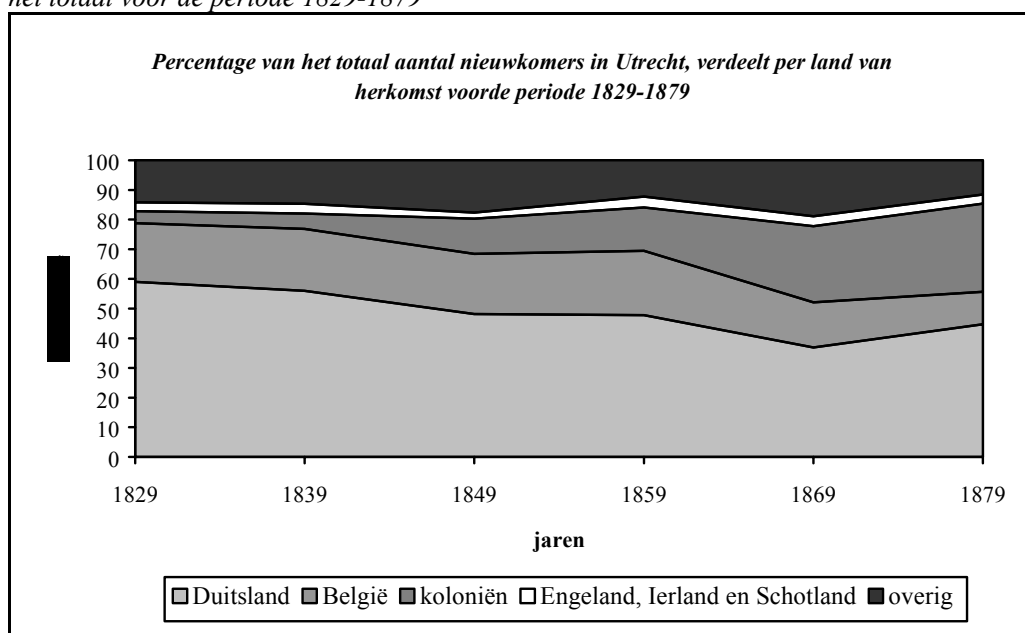
Bron: Database 1829 en 1839.

'-'= Geen nieuwkomer uit dat betreffende land in de volkstelling.

De samenstelling van de groep nieuwkomers is door de eeuwen heen niet altijd constant geweest. Ronald Rommes heeft voor Utrecht laten zien dat wanneer je kijkt naar het percentage nieuwe burgers in Utrecht er een grote fluctuatie bestaat in de verhouding tussen groepen. Neem bijvoorbeeld Duitsers en 'Belgen'. Zo maken Duitsers in de periode 1531-1580 14 procent uit van alle nieuwe burgers tegen 7 procent voor de 'Belgen'. In de periode 1581-1605 zijn de percentages iets dichters naar elkaar toe gegroeid met percentages van 19 procent voor de Duitsers tegen 12 procent voor de 'Belgen', om daarna tussen 1606 en 1630 weer uit elkaar te groeien met percentages

van respectievelijk 25 procent tegenover 6 procent.³¹ Ook in de negentiende eeuw onderging de samenstelling van de groep nieuwkomers ingrijpende veranderingen. Deze verandering is te volgen in de hieronder weergegeven grafiek 4 waar met behulp van de volkstellingen van 1829 tot en met 1879 een reconstructie gemaakt is van het verloop van de samenstelling groep nieuwkomers in Utrecht. Een aantal landen, waaronder Frankrijk, Zwitserland en Italië is hierin niet opgenomen, omdat deze landen voor de jaren 1849 tot en met 1879 niet als variabele in de publicatie volkstellingen waren opgenomen. Zij maken dan ook onderdeel uit van de restgroep ‘overige’. West-Indië en Oost-Indië zijn in de grafiek gebundeld onder de noemer ‘koloniën’ aangezien dit in de publicaties van na 1839 de gezamenlijke noemer was voor deze gebieden.

Grafiek 4. Verdeling in land van afkomst van de nieuwkomers in Utrecht in procenten van het totaal voor de periode 1829-1879

Bron: Database 1829 en 1839.

Grafiek 4 laat zien dat het aandeel Duitsers onder de nieuwkomers in Utrecht in de gehele eeuw groot is gebleven, maar dat het aandeel langzaam maar gestaag vermindert. Het aandeel Duitsers, dat in 1829 nog 59 procent bedraagt loopt terug tot ‘slechts’ 44,7 procent in 1879. Een zelfde afname van het aandeel is te zien bij de Belgen, zij het dat hun aandeel pas na 1859 echt drastisch kleiner wordt. Tot 1859 houden zij hun aandeel constant op zo’n 20 procent van het geheel, om daarna snel te dalen. In 1879 maken Belgen zelfs nog maar 11 procent uit van de totale populatie nieuwkomers. Het aandeel Engelsen blijft gedurende de gehele periode nagenoeg constant op zo’n 2 à 3 procent. Ook de categorie ‘overig’ maakt gedurende deze periode geen noemenswaardige

31. Rommes ‘Oost, west’, 79, tabel 20.

ontwikkeling door, het percentage fluctueert tussen de 10 en 19 procent. Een degelijk commentaar op dit cijfer is vanwege de gemêleerde samenstelling van deze groep vanzelfsprekend onmogelijk.

De terugloop van het aandeel Duitsers en Belgen is, aangezien het percentage van de Engelsen en ‘overig’ vrijwel constant bleef, volledig het gevolg van de opkomst van een groep die in de jaren 1829 en 1839 nog zeer klein was: de mensen die geboren waren in de overzeese gebiedsdelen, in de publicaties vaak aangeduid als *personen geboren in de koloniën*. Dit aandeel neemt een enorme vlucht in de loop van de negentiende eeuw: in 1829 maakten zij nog maar 4,1 procent uit van alle nieuwkomers, vijftig jaar later zijn zij de op één na grootste groep met maar liefst 29,7 procent! Niet alleen is de stijging van het aandeel ‘koloniale’ op het totaal indrukwekkend, ook de ontwikkeling in absolute cijfers is opvallend. In tabel 6, waar de absolute ontwikkeling is weergegeven van de drie belangrijkste ‘landen’, is te zien dat er een stijging plaats vindt van 53 ‘koloniale’ in 1829 naar 418 in 1879.

Tabel 6. Aantal nieuwkomers in Utrecht uit Duitsland, België en de ‘koloniën’ voor de periode 1829-1899

	1829	1839	1849	1859	1869	1879
Duitsland	767	643	535	486	454	629
België	257	240	225	220	187	154
Koloniën	53	59	131	148	316	418

Bron: Database 1829 en 1839.

Een mogelijke oorzaak van deze stijging is de verdere ontwikkeling van Nederlands-Indië in het kader van het cultuurstelsel, waardoor er meer ambtenaren, bestuurders, militairen en plantage-eigenaars naar de Oost gingen maar ook (in veel gevallen met daar geboren kinderen) terugkeerden. Dit in combinatie met de verbeterde verbinding tussen Nederland en Nederlands-Indië (de ontwikkeling van de stoomvaart en de opening van het Suez kanaal in 1869) zal een toename hebben betekend in het verkeer tussen beide gebieden, dus zowel naar de overzeese gebieden als in de richting van Nederland. Onderzoek naar individuele gegevens als beroep en leeftijd zou hier meer duidelijkheid over kunnen geven.

We hebben tot nu toe de verschillende groepen nieuwkomers voornamelijk behandeld in relatie tot elkaar. Daarbij is het duidelijk dat de Duitsers en Belgen de grootste groep vormden, gevolgd door nieuwkomers uit landen als Frankrijk en Zwitserland. Hoewel deze groepen vrij groot zijn wanneer je ze afzet tegen de ‘incidentele’ nieuwkomers uit het begin van het hoofdstuk, blijken het vrij onbeduidende groepen wanneer we kijken naar hun aandeel in de totale Utrechtse bevolking. Zelfs het aandeel van de grootste groepen nieuwkomers, de Duitsers en Belgen, bedroeg in 1829 slechts 1,8 respectievelijk 0,6 procent, en na dit jaar nam dit percentage alleen nog maar af. Dit beeld staat in schril contrast met hetgeen we kennen voor het midden van de zeventiende eeuw. Zo gaat Ronald Rommes er voor 1650 vanuit dat buitenlanders tussen de 15 en 21 procent uitmaakten

van de bevolking van de stad Utrecht.³² Ook zagen we in het vorige hoofdstuk al dat in de achttiende eeuw het percentage nieuwkomers nog aanzienlijk hoger lag.

Tot nu toe is er in dit paper voornamelijk gesproken over de cijfermatige ontwikkeling van de migratie naar Utrecht en is de menselijke kant er nogal bekaaid vanaf gekomen. Hoewel het hoofddoel van dit paper natuurlijk het achterhalen van die cijfermatige ontwikkeling is, is het natuurlijk ook van belang om deze ontwikkeling, die neergaande trend vertoonde, te kunnen duiden. Ik zal daarom allereerst aandacht besteden aan de mogelijke motivatie van mensen om naar Utrecht te komen, alvorens ik nader op eventuele oorzaken van deze neergaande trend zal ingaan.

Motieven voor migratie naar Utrecht

Jan Lucassen en Rinus Penninx onderscheiden in hun boek *Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders* vier categorieën nieuwkomers.³³ Het politiek/religieuze motief vormt de eerste categorie, de overige drie categorieën vallen onder de economische motieven. Deze drie ‘economische’ categorieën onderscheiden zich van elkaar op basis van de periode waarvoor de nieuwkomer naar Nederland komt.

Het belangrijkste motief in de eerste categorie om naar Nederland te komen waren religieuze en/of politieke machtsverschuivingen in eigen land. Bij deze vluchtelingen ging het in het algemeen om groepsgewijze immigratie in een kort tijdsbestek.³⁴ Voor Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw hebben we binnen deze categorie te maken met twee groepen nieuwkomers. De eerste groep bestaat uit Nederlanders die ten tijde van de afscheuring van de zuidelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden naar Nederland zijn getrokken.³⁵ Van deze groep maakten diplomaten, militairen maar ook ambachtslieden deel uit die na de afscheiding van 1830 naar Nederland kwamen. Het ging vooral om gereformeerde gezinnen waarvan de ouders in Nederland waren geboren en in België werkten, en wiens kinderen in België waren geboren en dus in de database zijn opgenomen. Eén voorbeeld hiervan (er zijn er meerdere) is het gezin Van der Groesen, uit de Munstraat in wijk G.³⁶ Tussen 1829 en 1839 moeten zij de reis naar Nederland hebben ondernomen. Vader Van der Groesen is geboren in Coevorden en is van beroep militair (kapitein). Zijn vier kinderen daarentegen, variërend in leeftijd tussen de 12 en 22 jaar zijn geboren in Ieper en Gent.

32. Rommes, ‘Oost, west’, 88.

33. Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 29-30.

34. Ibidem.

35. Het is echter moeilijk per gezin aan te geven of het motief hoofdzakelijk politiek/religieus of toch misschien economisch waren. Beide motieven zijn niet los van elkaar te zien. De demografisch verandering die de *gehele* groep ondergaat – zoals later in het paper zal worden aangetoond – toont echter aan dat het politiek religieuze motief wel degelijk een belangrijke rol moet hebben gespeeld.

36. 1829: G/396,397.

De tweede groep – veel kleiner dan de vorige – bestaat uit nieuwkomers geboren in de voormalige Nederlandse nederzettingen Demerary, Essequebo en Berbice. Deze gebieden – het huidige Guyana – werden, na twintig jaar heen en weer geslingerd te worden tussen Frans, Engels en Nederlands gezag, in 1814 aan de Engelsen afgestaan. Deze politieke verandering had als gevolg dat bestuurders en plantagehouders naar Nederland trokken. Ook in Utrecht is een gedeelte van deze mensen terechtgekomen. In 1829 zijn dertien inwoners van Utrecht in Berbice en Demerary geboren, tien jaar later negen.

De tweede categorie vormen de zogenaamde *arbeidsmigranten en passanten*. Het gaat hierbij om twee typering van nieuwkomers met de overeenkomst dat zij gedurende enkele jaren in Nederland verblijven. Aan de ene kant betrof het hier arbeidsmigranten die in Nederland voldoende wilden verdienen om zich later zelfstandig in het land van herkomst te kunnen vestigen en te trouwen. Voorbeelden hiervan zijn militairen, zeelieden en dienstbodes. Daarnaast bestond deze groep uit zogenaamde passanten.³⁷ Dit betreft tijdelijke migranten, zoals studenten, geleerden en vertegenwoordigers van buitenlandse handelshuizen en firma's. In Utrecht zijn van beide typering voorbeelden te noemen. Zo was het beroep van dienstbode het meest voorkomende beroep onder de gehele populatie nieuwkomers. Het ging hier met name om Duitse vrouwen uit het Kleefland, maar er zijn ook enkele Belgische dienstbodes in Utrecht aanwezig. Verder herbergde Utrecht in 1829 en 1839 in de categorie arbeidsmigranten enkele Zwitserse en Franse gouvernantes en militairen uit landen als Zwitserland en Duitsland. De grootste groep onder de passanten waren echter studenten. Deze buitenlandse studenten, voornamelijk studenten theologie, waren hoofdzakelijk afkomstig uit Duitsland, hoewel ook enkelen van hen van de Kaap en uit West- en Oost-Indië afkomstig waren. Een andere groep – nauw verbonden met de vorige – zijn professoren. Een goed voorbeeld, waar vooral het tijdelijke karakter van de passanten uit blijkt, is de Duitse hoogleraar Johannes Birnbaum. Birnbaum³⁸, geboren te Bamberg in 1793, was getrouwd met Clara Zaumeyer uit Freiburg. Voordat hij hoogleraar in Utrecht werd, was hij werkzaam aan de universiteit van Leuven. Ten minste vier van de zes kinderen zijn daar geboren.

De derde categorie zijn de zogenaamde *trekarbeiders*. De nieuwkomers binnen deze categorie kwamen ieder jaar, geleid door de seizoenen, naar Nederland om daar te werken. Het verblijf van deze trekarbeiders varieerde van enkele weken tot maximaal een jaar.³⁹ In Utrecht waren verreweg de meeste trekarbeiders werkzaam in de handel- en dienstensector. Een groot gedeelte van de sector handel is echter moeilijk te duiden omdat deze trekarbeiders in de bronnen vaak alleen aangeduid worden als koopman.⁴⁰ Aangenomen mag worden dat zich onder deze groep bijvoorbeeld

37. Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 29-30.

38. 1839: G/343. Birnbaums portret is te bewonderen in de Senaatszaal in het Academie Gebouw van de Universiteit Utrecht.

39. Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 30.

40. Ook de patentregisters bieden weinig extra inzicht. Over het algemeen staan de buitenlandse koopmannen en – vrouwen niet geregistreerd in de patentregisters. Van slechts één koopman staat in het patentregister vermeld dat hij 'reizend met een mars' is.

marskramers bevonden. Er zijn gelukkig wel een aantal beroepen in deze sector die zowel in de volkstelling als in het register duidelijk zijn geregistreerd. Zo bevonden zich in Utrecht in de jaren 1829-1839 de bekende strohoedenmakers uit het Jekerdal in België, ketellappers afkomstig van het Massif Central en paraplu-verkopers uit de Auvergne. Binnen deze categorie is de meest opvallende groep de aardewerkhandelaren uit het Duitse Westerwald. Gedurende de hele negentiende eeuw, en ook al daarvoor vormden zij volgens Schrover in Utrecht een relatief grote en zeer gesloten gemeenschap.⁴¹

De laatste categorie nieuwkomers zijn zij die zich in Nederland vestigden vanwege de voor hen gunstige economische omstandigheden. Het ging hier vaak om immigratie van individuen en gezinnen *buiten* groepsverband.⁴² Deze categorie onderscheidt zich van de ander categorieën vanwege het feit dat deze nieuwkomers zich om economische redenen *voorgoed* in Nederland vestigden.⁴³ De groep nieuwkomers in Utrecht die binnen deze typering valt is groot en eveneens divers, maar globaal kan gezegd worden – in overeenstemming met wat Lucassen en Penninx schetsen als de nationale trend – dat onder hen met name veel middenstanders, winkeliers en ambachtlieden bevonden.⁴⁴ In Utrecht betrof het vooral Duitsers, maar naast de tientallen winkeliers, schoenmakers, bakkers en kleermakers uit dit land kende Utrecht bijvoorbeeld ook schoorsteenvegers uit het gebied rond het Lago Maggiore. Eén van hen was de in 1839 26 jaar oude Rocke Simoni⁴⁵ uit Santa Maria Maggiore. In 1835 kwam hij, als één van de velen uit zijn dorp naar Utrecht om als rookverdrijversknecht te komen werken. Vijf jaar later was hij zelf schoorsteenveger en had knechts uit Italië in dienst. Het mag duidelijk zijn dat er binnen deze categorie nog voorbeelden te over zijn, van grote textielabrikanten als Pierre Garjeanne⁴⁶ uit Luik, tot de kleine zelfstandige goudsmid Alex Fann⁴⁷ uit Parijs.

In de volgende twee paragrafen zullen we een koppeling maken tussen de hierboven toegelichte motieven om naar Utrecht te komen en de cijfermatige ontwikkeling van de afzonderlijke groepen nieuwkomers. Hierbij concentreren we ons voornamelijk op de Duitsers en Belgen, de grootste groepen onder de nieuwkomers. Allereerst zullen de Belgen aan bod komen, dus gevolgd door de grootste groep nieuwkomers in Utrecht: de Duitsers.

41. Voor een verdere beschrijving van de aardewerkhandelaren en stukadoors in Utrecht, zie: Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 281-305.

42. Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 30.

43. *Ibidem*, 55.

44. *Ibidem*.

45. 1839: A/438.

46. 1829: A/615, 1839: A/800.

47. 1829: E/33, 1839: F/51.

Hoofdstuk 4

Politieke migranten: nieuwkomers uit België

Dat de het uitroepen van het Koninkrijk België gevolgen moet hebben gehad voor de populatie Belgen (of vóór 1830 uit ‘Zuidelijke Nederlanders’) lijkt evident. De scheuring van het Verenigd Koninkrijk ging gepaard met veel geweld en zowel in België als in Nederland speelden anti-Hollandse, respectievelijk anti-Belgische sentimenten een grote rol. In de historiografie over de deze scheuring is veel aandacht besteed aan de diplomatieke en militaire ontwikkelingen van die jaren – de ‘opoffering’ van Van Speyk is nog steeds gemeengoed – maar aan de migratie tussen Nederland en België die dit tot gevolg moet hebben gehad is tot op heden weinig aandacht besteed.

Uit de cijfermatige ontwikkeling van het aantal ‘Belgen’ tussen 1829 en 1839 valt in eerste instantie weinig af te leiden. De verandering van het aantal Belgische nieuwkomers in Utrecht tussen 1829 en 1839 is gering. De afname bedraagt slechts zestien personen; geen getal dat blijk geeft van grote verschuiving. Opmerkelijk is dit natuurlijk niet: aangenomen mag worden dat de vlucht van Nederlanders die vanwege hun beroep in België waren gedetacheerd zoals ‘witteboorden-beroepen’ als ambtenaren en diplomaten maar ook militairen, in beide richtingen heeft plaatsgevonden. Het geringe verschil tussen beide jaren doet vermoeden dat deze vlucht in beide richtingen vrijwel gelijk is geweest. Dit vermoeden wordt alleen nog maar gesterkt doordat de afname van het aantal Belgen tussen 1829 en 1839 niet groter of kleiner is dan in de jaren daarna; er is zeker geen sprake van een trendbreuk.⁴⁸

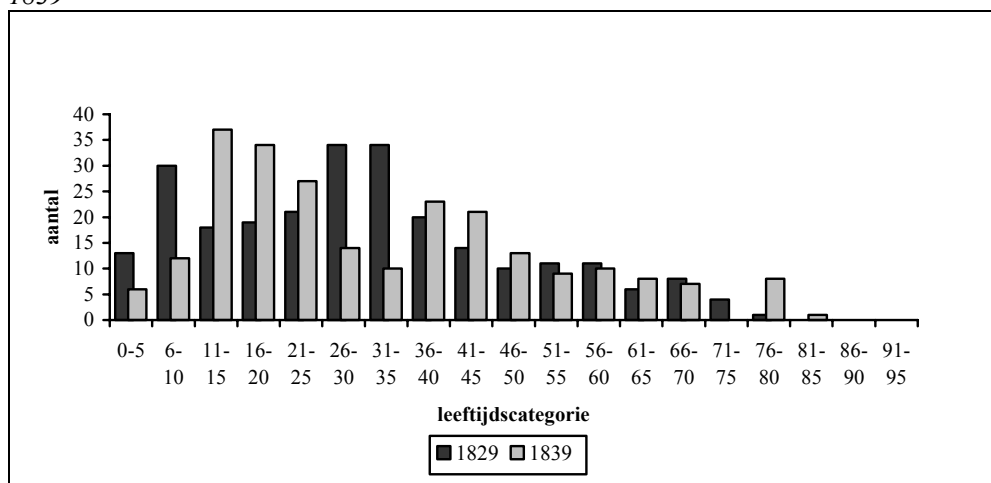
Een tweede manier om de gevolgen van de afscheuring te achterhalen is te kijken naar het verloop in personen tussen beide jaren. Een vaststelling dat er een groot verloop in personen tussen beide jaren zou zijn geweest – wat inderdaad het geval blijkt te zijn – bewijst op zichzelf niet veel. Een groot verloop zou namelijk even goed kunnen duiden op trekarbeid of het voorkomen van andere beroepen waarbij een verandering van woonplaats veelvuldig voorkomt. Dergelijke beroepen komen ook voor de groep Belgische nieuwkomers in beide volkstellingen geregeld voor. Zo zijn zowel in 1829 als 1839 zijn er Belgische trekarbeiders in Utrecht aanwezig. Er verblijven tijdens deze jaren veelvuldig strohoedenmakers uit het Jekerdal, zoals een zekere Corbesier⁴⁹ geboren in Wonck, uit de Choorstraat in wijk E. Verder waren er bijvoorbeeld ook dienstbodes, eveneens een beroepen dat een groot verloop kent.

Een andere, en meer succesvolle manier om de vlucht van en naar België in de jaren 1829-1839 zichtbaar te maken, is na te gaan of er binnen de groep Belgische nieuwkomers tussen 1829 en 1839 kenmerken zijn die in de tussenliggende periode veranderd zijn. Allereerst kijken we naar een eventuele veranderingen in leeftijdsopbouw van de populatie Belgen in Utrecht. In grafiek 5 zien we dat er zich tussen 1829 en 1839 twee opmerkelijke veranderingen voordoen.

48. Zie tabel 7.

49. 1839: E/11

Grafiek 5. Leeftijdsopbouw van de Belgische nieuwkomers in vijfjaarlijkse groepen 1829-1839

Bron: Database 1829 en 1839.

De groep Belgische nieuwkomers die in 1829 behoren tot de 0- tot 10-jarigen groeien in de tien jaar daarna enorm – met name de groep 0- tot 5-jarigen uit 1829. Tien jaar later vormt dit cohort de grootste groep (dan de 11- tot 20-jaar). Een omgekeerde beweging zien we bij de groep 26- tot 35-jarigen in 1829. Deze groep is tien jaar later een stuk kleiner. Het lijkt er daarmee op dat de groep 26- tot 35-jarigen uit 1829 worden ‘vervangen’ door een jonge groep 11- tot 20-jarigen in 1839. Om deze ontwikkeling te kunnen duiden is het noodzakelijk deze groepen afzonderlijk te bekijken.

Allereerst kijken we naar de verandering in de groep 11- tot 20-jarigen. Aangezien andere categorieën tussen 1829 en 1839 nauwelijks stijgen, lijkt het er op dat deze groep bestaat uit kinderen van in Nederland geboren ouders. Het feit dat deze kinderen vrijwel allemaal zonder ouders in de database vermeld staan bevestigt dit.⁵⁰ Het is aannemelijk dat deze groep zo sterk groeide omdat het kinderen zijn van Nederlandse vaders die vanwege hun beroep als militair of ambtenaar of diplomaat gedwongen waren om na 1830 naar Nederland terug te keren. Om deze hypothese te staven moeten we een vergelijking maken tussen de ouders van de groep 11- tot 20-jarigen in 1839 en tien jaar eerder – de ouders van de groep 0- tot 10-jarigen in grafiek 5. Hiervoor is in tabel 7 voor de hoofdbewoners van de nieuwkomers in deze leeftijdscategorie een onderverdeling gemaakt in 3 beroeps categorieën: militair, witteboorden-beroepen en overig.⁵¹ We gaan er hierbij gemakshalve vanuit dat in de meeste gevallen voor deze leeftijdscategorie geldt dat de hoofdbewoner de vader is van de nieuwkomer.

50. Hun Nederlandse ouders zijn vanzelfsprekend niet in de database opgenomen.

51. Met militairen worden zowel officieren, onderofficieren als soldaten bedoeld. Onder zogenaamde witteboordenberoepen vallen beroepen als onderwijzer, ontvanger van de belasting, hoogleraar en functies bij de rechtelijke macht. Zo komt er bijvoorbeeld ook een advocaat-generaal en een procureur-generaal met in België geboren kinderen naar Utrecht.

Tabel 7. Verdeling in 3 beroeps categorieën voor de hoofdbewoners van de groep Belgische 0- tot 10- jarigen in 1829 en de Belgische 11 tot 20-jarigen in 1839 in Utrecht

Beroeps categorie	1829	1839
Militair	8	12
Witteboorden-beroepen	0	20
Overig	35	39
Totaal	43	71

Bron: Database 1829 en 1839.

Uit tabel 7 blijkt dat de toename voor de groep 0- tot 10-jarigen in de tien jaar na 1829 voornamelijk het gevolg is van de komst van Nederlandse vaders werkzaam witte-boorden beroepen. In de tien jaar na 1829 stijgt het aantal vaders werkzaam in deze ‘sector’ met maar liefst 20, ook het aantal vaders werkzaam als militair stijgt licht met vier personen. Hiermee is de toename van 28 personen die deze groep in tien jaar kent, bijna volledig het gevolg van de toename van Nederlandse vaders werkzaam in beroepen waarvan aangenomen kan worden dat zij na de gebeurtenissen van 1830 naar Nederland zijn gevlucht. Een voorbeeld van zo’n vader en zijn gezin hebben we gezien bij het gezin Van der Groesen dat eerder in dit paper is behandeld.

Bij de groep 26- tot 35-jarigen uit 1829, die in de tien jaar daarna een grote afname kenden, moeten we een omgekeerde strategie volgen. Bij deze groep, waarbij een onderzoek naar de ouders natuurlijk niet aan de orde is, kijken we naar de verandering in de beroepsstructuur van de nieuwkomers van deze leeftijdsgroep tussen 1829 – het jaar waarin zij nog de grootste groep vormden – en tien jaar later; in dat jaar de groep 36- tot 45-jarigen. Hierbij zou je de hypothese kunnen opstellen dat de afname die deze groep kent tussen 1829 en 1839 voornamelijk het gevolg zou moeten zijn van de vlucht van Belgen werkzaam als militair of ambtenaar. In tabel 8 kunnen we de verandering in de ‘beroepsstructuur’ voor beide jaren volgen.

Tabel 8. Verdeling in 3 beroeps categorieën voor de groep Belgische 26-tot 35 jarigen in 1829 en de Belgische 36- tot 45-jarigen in 1839 in Utrecht

Beroeps categorie	1829	1839
Militair	10	3
Ambtenaar	1	1
Overig	57	40
Totaal	68	44

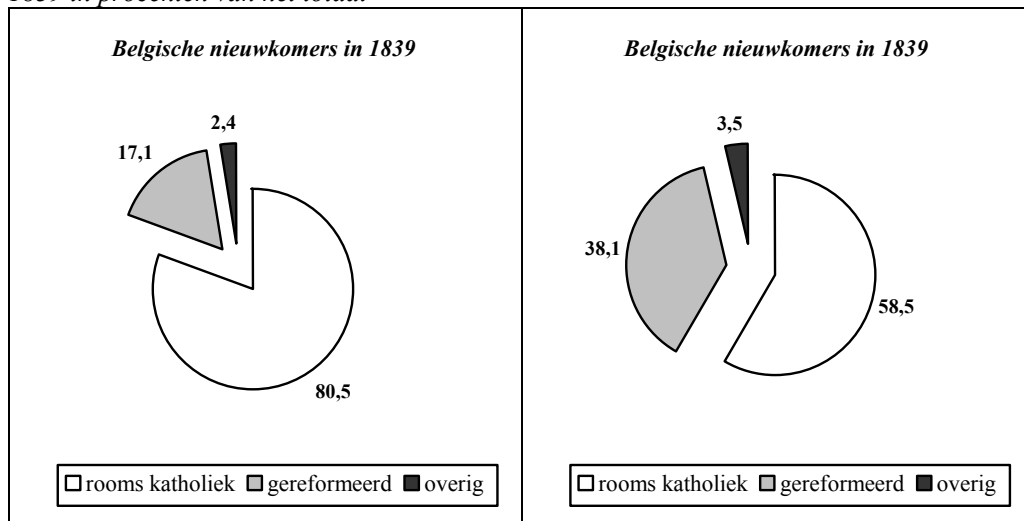
Bron: Database 1829 en 1839.

De afname die deze groep kent tussen 1829 en 1839 – 24 personen – is niet in die mate het gevolg van een vlucht van specifieke beroepen als militairen of ambtenaren zoals we zagen bij de vorige

groep. Het aantal militairen geboren in België in deze leeftijdscategorie neemt weliswaar af met zeven, maar de afname in de categorie ‘overig’ is met zeventien aanzienlijk groter.

De komst na 1830 van in België geboren kinderen van Nederlandse ouders is ook goed zichtbaar te maken door te kijken naar de religieuze samenstelling van de groep Belgische nieuwkomers. Hierbij gaan we er vanuit dat veel van de Nederlandse ouders en kinderen die in België waren gedetacheerd gereformeerd waren. In grafiek 6 is de religieuze samenstelling van de groep Belgische nieuwkomers voor de jaren 1829 en 1839 weergegeven.

Grafiek 6. Verdeling naar religie voor de Belgische nieuwkomers in Utrecht in 1829 en 1839 in procenten van het totaal

Bron: Database 1829 en 1839.

Uit grafiek 6 valt op te maken dat het aandeel gereformeerde nieuwkomers uit België tussen 1829 en 1839 fors is gestegen. Het gereformeerde aandeel verdubbelt van 17,1 procent in 1829 tot 38,1 procent in 1839. Het aandeel katholieken daalt in dezelfde periode flink: in 1839 maakt deze religie nog maar 58,5 procent uit van het totaal, tien jaar eerder was dit nog 80,5 procent!

Dat deze verandering in de religieuze samenstelling het gevolg was van de komst van in België geboren kinderen van Nederlandse ouders is nog niet direct te herleiden uit grafiek 9. Deze relatie kan echter wel aangetoond worden door te kijken naar de verschillen in de verandering van de religieuze samenstelling per leeftijdscategorie. In tabel 10 is voor 1829 en 1839 een vergelijking gemaakt tussen religieuze verdeling van de groep ‘jongeren’ in de leeftijd tot en met 26 jaar en de ‘ouderen’ vanaf 26 jaar. Hier kunnen we zien dat er in de 10 jaar na 1829 een verandering plaatsvindt in de religieuze samenstelling van met name groep jonge Belgische nieuwkomers.

Tabel 9. Absolute en relatieve verdeling naar religie voor de Belgische nieuwkomers in Utrecht in 1829 en 1839 in procenten van het totaal verdeelt in de leeftijdscategorie tot en met 26 jaar, en in de categorie 26 jaar en ouder

	1829				1839			
	<= 26		> 26		<=26		> 26	
	Aantal	%	aantal	%	Aantal	%	aantal	%
Rooms katholiek	88	78,2	130	83,3	56	48,3	96	77,4
gereformeerd	21	21	24	15,4	56	48,3	26	21
Overig	3	2,8	2	1,3	4	3,4	2	1,6
Totaal	102	100,0	156	100,0	116	100,0	124	100

Bron: Database 1829 en 1839.

In tabel 9 is te zien dat met name onder de groep ‘jongeren’ de gereformeerde religie zowel absoluut als relatief toeneemt; het percentage gereformeerden neemt toe van 21 procent in 1829 tot maar liefst 48,3 procent in 1839. Een zelfde mate van verandering is niet vast te stellen bij de groep ‘ouderen’, hier stijgt het percentage gereformeerden slechts van 15,4 procent tot 21 procent in 1839.

Concluderend, in deze paragraaf hebben we kunnen zien dat de gebeurtenissen van 1830 grote veranderingen voor de nieuwkomers met zich meebrachten. Deze verandering zijn aan het licht gebracht door de groep Belgische nieuwkomers tussen 1829 en 1839 te analyseren. Hieruit kunnen we een drietal zaken afleiden. Allereerst stelden we vast dat er een grote toename was van het aantal jonge in België geboren nieuwkomers. De komst van Nederlandse ouders met kinderen die in België zijn geboren, waarvan de vaders hoofdzakelijk werkzaam waren in witteboordenberoepen of als militair, was hier de oorzaak van. Daarnaast verdwenen er Belgen uit Utrecht in de leeftijdscategorie van 26- tot 35-jarigen. Deze nieuwkomers waren niet allemaal werkzaam waren in een specifiek beroep waarbij je direct een vlucht zou verwachten. Tenslotte betekende de komst van de Nederlandse ouders en hun in België geboren kinderen dat de religieuze samenstelling van de populatie veranderde. Het relatieve aandeel gereformeerden steeg tussen 1829 en 1839 sterk vanwege de komst van deze gereformeerde kinderen, ook het vertrek van katholieken speelde hier een rol in.

Hoofdstuk 5

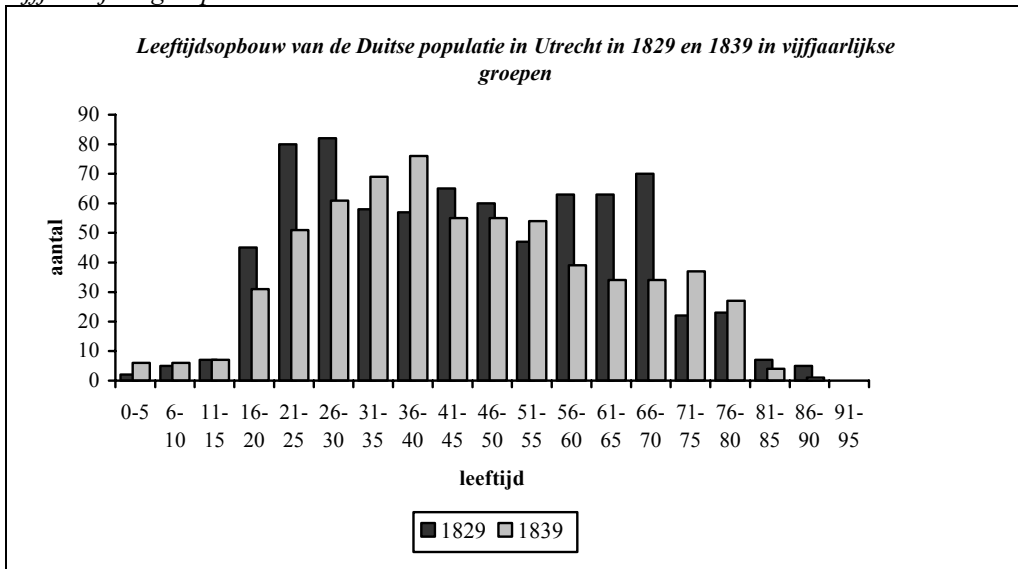
Economische migranten: nieuwkomers uit Duitsland

We hebben in hoofdstuk 3 kunnen zien dat er ruwweg twee motieven bestaan voor nieuwkomers om naar Utrecht te komen. In de vorige paragraaf is het politiek/religieuze motief aan de orde geweest, het tweede motief, dat we in deze paragraaf zullen behandelen, was een economische; men kwam vanwege de economische mogelijkheden naar Nederland. Dit motief zullen we behandelen aan de hand van de grootste groep die vanwege deze motieven naar Nederland kwam: de Duitsers.

De Duitse nieuwkomers kenden tussen 1829 en 1839 een behoorlijke afname in aantal. Uit tabel 5 viel af te leiden dat het aantal Duitsers tussen 1829 en 1839 afnam met 124 personen. Ik veronderstel dat een daling van het aantal nieuwkomers gezocht te moeten worden in de combinatie van een zwakker wordende economische structuur van Nederland in het begin van de negentiende en een sterker wordende economische structuur van het herkomstgebied Duitsland; immers: een neergaande economie in het begin van de negentiende eeuw in Nederland in combinatie met het opleven van bepaalde regio's in Duitsland zou dan de logische verklaring vormen voor de afname van het aantal nieuwkomers.

Deze hypothese is in grote mate in overeenstemming met de analyse van Leo Lucassen over het verloop van het percentage migranten in 19^e eeuw Holland: de krachtige magneet die Nederland voorheen voor migranten vormde was sinds het begin van de negentiende eeuw afgezwakt. De migranten die voorheen wel de reis naar Nederland ondernamen bleven in de negentiende eeuw in grote mate weg. De ontwikkeling van de populatie Duitse nieuwkomers in Utrecht tussen 1829 en 1839 heeft het karakter van een langzaam vergrijzende gemeenschap. De leeftijdsopbouw van de Duitsers in Utrecht (weergegeven in grafiek 7) laat zien dat de aanwas van jonge Duitse migranten na 1829 flink is afgenomen: het aantal Duitsers in de leeftijd van 21- tot 30-jaar in 1839 is aanzienlijk kleiner dan tien jaar daarvoor; Duitse mannen en vrouwen lijken in steeds kleiner wordende aantallen naar Utrecht te komen om daar hun brood te verdienen.

Grafiek 7. Leeftijdsopbouw van de Duitse populatie in Utrecht in 1829 en 1839 in vijfjaarlijkse groepen

Bron: Database nieuwkomers in de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839

De grafiek geeft indirect ook informatie over migratie naar Utrecht in een eerdere periode. Dat de populatie Duitsers – zoals door Ronald Rommes is aangetoond – in de laatste decennia van de achttiende eeuw en in de eerste decennia van de negentiende eeuw aanzienlijk groter was, lijkt bevestigd te worden door de grote groep 56- tot 70-jarigen in 1829.⁵² De groep 66- tot 70-jarigen is zelfs bijna even groot als de grootste groep tien jaar later: de 36- tot 40-jarigen. De grote groep ‘oudere migranten’, tien jaar later ondergebracht in de categorie 66- tot 80-jarigen, is in 1839 gehalveerd, naar mag worden aangenomen voornamelijk door overlijden.⁵³

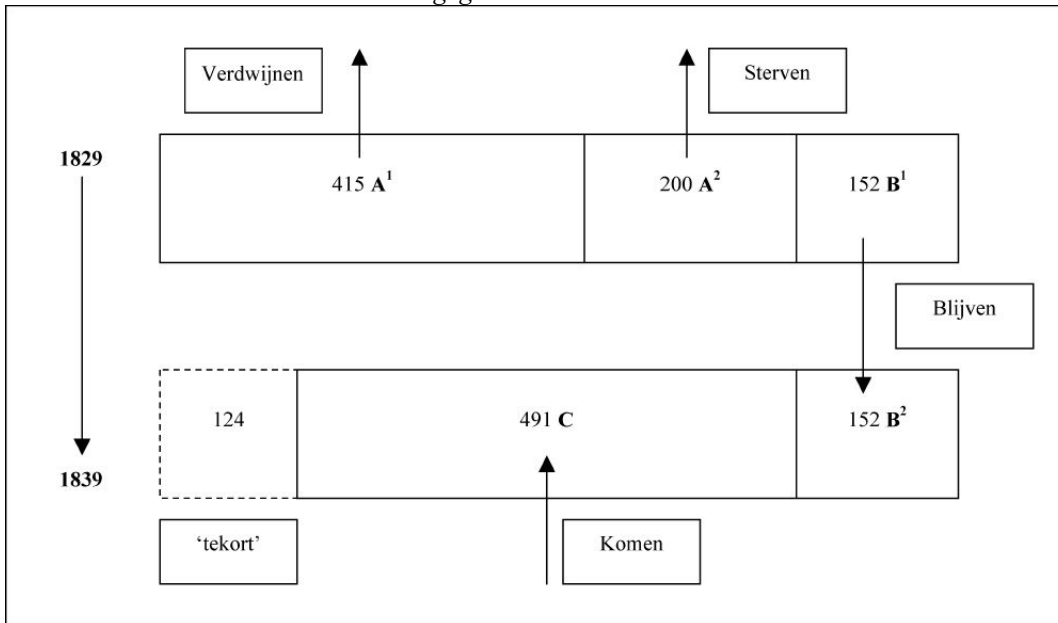
Uitgaande van P.D. ’t Hart’s jaarlijkse sterftecijfers voor de stad Utrecht voor de jaren 1829-1839 kan het totaal aantal gestorven Duitse nieuwkomers in deze periode geschat worden op 200 personen.⁵⁴ Dit sterfteaantal kan vanwege de inbegrepen zuigelingensterfte wellicht aan de hoge kant genoemd worden, daar staat echter tegenover dat de zeer grote groep ‘oudere migranten’ van 1829 eveneens een forse bijdrage aan de totale sterfte binnen deze groep geleverd zullen hebben – de halvering van deze groep tussen 1829 en 1839 wees hier al op. In 1839 is ook een aanzienlijke groep Duitse nieuwkomers in de stad aanwezig die er tien jaar eerder ook al woonde. Van de 643 Duitse nieuwkomers in de volkstelling van 1839 komen er 152 ook al in de volkstelling van 1829 voor. In schema 4 is weergegeven welke veranderingen er tussen 1829 en 1839 in de populatie nieuwkomers waarschijnlijk hebben plaatsgevonden.

52. Rommes, *Oost, west*, 106, tabel 34.

53. In 1829 bestaat de groep 56- tot 70-jarigen uit 196 personen, tien jaar later telt de groep 66- tot 80-jarigen er 98.

54. P.D. ’t Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen 1990) 297, bijlagen, tabel 1.

Schema 4. Veranderingen in samenstelling van de populatie Duitse nieuwkomers in Utrecht tussen 1829 en 1839 schematisch weergegeven

Bron: Database nieuwkomers in de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839.

Schema 4 maakt aannemelijk dat de populatie Duitse nieuwkomers in 1839 voor bijna een kwart bestaat uit zogenaamde 'oudkomers' (groep B²). Indien we uitgaan van de eerdere aanname van een totale sterfte van 200 personen tussen 1829 en 1839 (groep A²) dan zou daarmee het vertrek uit de stad neerkomen op een totaal van 415 personen (groep A¹). De gestorven of vertrokken nieuwkomers worden tussen 1829 en 1839 vervangen door 491 nieuwe Duitse nieuwkomers (groep C). Het 'tekort' in de aanwas in tussentijdse jaren komt daarmee op 124 personen; was dit aantal nieuwkomers naar Utrecht gekomen, dan was de populatie Duitse nieuwkomers stabiel gebleven.

Uit schema 4 kan afgeleid worden dat er per saldo geen sprake was van een vertrekoverschot. Accepteert men de aanname van het gekozen sterftecijfer, dan zouden tegenover 415 vertrokken Duitsers 491 nieuw aangekomenen staan. Een groot gedeelte van groep C bestaat uit een – geleidelijke – vervanging die je normaliter voor beroepen van tijdelijke aard kan verwachten. Hetzelfde principe gaat vanzelfsprekend op voor groep A¹. Ook voor deze groep geldt dat een groot gedeelte van de Duitse nieuwkomers die in de volkstelling van 1829 voorkwamen maar niet in die van 1839, tijdelijke migranten zullen zijn geweest waarvan niet verwacht kan worden dat zij in de tien jaar na 1829 in Utrecht zullen zijn gebleven.

Concluderend kan gesteld worden dat de afname van het totale aantal in Duitsland geboren inwoners van Utrecht tussen 1829 en 1839 primair het gevolg moet zijn geweest van de teruglopende aanwas van nieuwe migranten: er kwamen onvoldoende migranten naar Utrecht om het aantal gestorven of weggetrokken Duitsers te vervangen. De grote vraag blijft echter waarom steeds minder Duitsers Utrecht als hun bestemming kozen. De database met de nieuwkomers in

Utrecht in 1829 en 1839 biedt de mogelijkheid om dieper in te gaan op de oorzaak aan de kant van het aantrekkingsgebied.

De beroepsstructuur van de populatie Duitsers in Utrecht

Een logisch uitgangspunt bij het zoeken van een verklaring voor het verlies van de aantrekkelijkheid van Utrecht voor de (potentiële) migrant vormen de veranderingen die hebben plaatsgevonden in de beroepsstructuur van de Duitse nieuwkomers tussen 1829 en 1839. In tabel 10 staan de beroepen van de Duitsers in Utrecht weergegeven die meer dan tien keer in de volkstelling voorkwamen.⁵⁵

Tabel 10. Frequentie van de belangrijkste beroepen (frequentie van 10 of hoger) van Duitse nieuwkomers in de volkstelling van Utrecht van 1829 en 1839, en hun aandeel in de Duitse beroepsbevolking

Beroep	1829	1839	1829	1839
	<i>freq.</i>	<i>freq.</i>	<i>%</i>	<i>%</i>
Dienstbode	59	41	11,4	9,7
Winkelier	40	13	7,7	3,1
Kleermaker en knecht, leerling	30	20	5,8	4,7
Broodbakker en knecht, leerling	28	8	5,4	1,9
Suikerraffinadeursknecht, suikerbakkerknecht	26	14	5,0	3,3
Student	22	19	4,3	4,5
Koopvrouw en koopman	20	39	3,9	9,2
Timmerman en knecht	15	12	2,9	2,8
Brouwersknecht	14	21	2,7	5,0
Werkman, arbeider	14	15	2,7	3,6
Militair	12	8	2,3	1,9
Kroeghouder, koffiehuisouder, logementhouder en knecht	11	7	2,1	1,7
Smid en knecht	9	13	1,7	3,1
Winkelbediende	1	11	0,2	2,6
Totaal	301	241	58,2%	57,1%
Totale beroepsbevolking	517	422	100%	100%

Bron: Database nieuwkomers in de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839 en Patentregisters van de stad Utrecht, 1829 en 1839.

Tabel 10 laat zien dat de beroepen die in 1829 de boventoon voeren, degene zijn die in de literatuur veelvuldig als ‘typisch Duits’ aangemerkt worden. Beroepen als dienstbode, kleermaker, broodbakker en suikerbakker worden in studies over Duitse migranten in zowel Amsterdam als

55. Voor een tweetal beroepen, de winkeliers en de kooplieden, is de frequentie van het beroep in de volkstelling gecorrigeerd op basis van de Utrechtse patentregisters. Deze correctie was noodzakelijk omdat bij bestudering van de patentregisters van 1829 en 1839 bleek dat veel Duitse nieuwkomers die als ‘koopman’ in de volkstelling stonden, in het patentregister stonden vermeld als winkelier. Deze personen zijn dan ook in de telling van het aantal beroepen meegenomen als winkelier. Voor 1829: HUA, SA IV, inv. nr. 246.128 en ibidem, inv. nr. 246.133-139 en 246.141-144 (Het deel 140 dat wijk H zou moeten bevatten, ontbreekt. Dit deel is vervangen door deel 128, het deel dat wijk H bevat voor het jaar 1828). Voor 1839: HUA, SA IV, inv. nr. 246.253-261.

Engeland genoemd als de belangrijkste beroepsgroepen onder Duitse nieuwkomers.⁵⁶ Een dominantie van ruim 60 procent van de Duitsers werkzaam in een zestal beroepen, zoals dat bijvoorbeeld in Amsterdam halverwege de negentiende eeuw het geval was, zien we in Utrecht in 1829 echter niet terug. Deze zes beroepen: bakkersknechts, dienstbodes, arbeiders (waaronder ook brouwerknechts en suikerbakkers), handels- en winkelbedienden en kleermakers maken in het Utrecht van 1829 ‘slechts’ een ruime 30 procent uit van de Duitse beroepsbevolking. Daarnaast kende Utrecht in 1829 een groot bestand Duitse winkeliers, zo blijkt uit de maar liefst 40 Duitsers werkzaam in deze branche.

Tussen 1829 en 1839 treden er grote veranderingen op in de beroepsstructuur van de Duitse nieuwkomers, bijvoorbeeld in de groep Duitse winkeliers: hun aantal daalt van 40 naar dertien. Verder zijn het voornamelijk de eerder als ‘typisch’ Duits aangeduide beroepen die sterk in aantal teruglopen, zoals de Duitse bakkers en hun knechts. Zij zijn in de tien jaar na 1829 in aantal nagenoeg gedecimeerd: van de 28 Duitsers in 1829 werkzaam in het bakkersbedrijf zijn er tien jaar later slechts acht over. Ook het beroep dienstbode (een daling van achttien personen), suikerbakkersknecht (een daling van twaalf) en kleermaker (tien minder dan in 1829) wordt in de volkstelling van 1839 aanzienlijk minder vaak door nieuwkomers genoemd dan tien jaar eerder het geval was. Het is illustratief te noemen dat bovenstaande beroepen, met uitzondering van de dienstbodes die per definitie een groot verloop kennen, zeer sterk vertegenwoordigd zijn in de groep ‘oudkomers’ uit schema 4. Zo komen bijvoorbeeld twaalf van de twintig kleermakers en zes van de van acht bakkers ook al in 1829 in de volkstelling voor. Dat een aantal beroepen nog in 1839 door Duitsers wordt uitgeoefend lijkt dan ook vooral het gevolg te zijn van het *blijven* van een groot aantal migranten.

In tabel 10 komen we echter ook beroepen tegen die tussen 1829 en 1839 in aantal toenamen. De groep ‘stijgers’ is echter minder groot dan het aantal afgenomen beroepen. Het zijn vooral de Duitse kooplieden die in de volkstelling van 1839 vaker voorkomen dan in 1829. Hun aantal verdubbelt bijna: van twintig personen in 1829, stijgen zij naar 39 in 1839. Met een aandeel van 9,2 procent in de Duitse beroepsbevolking vormen zij in 1839 de op één na belangrijkste beroepsgroep, vlak na de dienstbodes. De kooplieden zijn echter een moeilijk te definiëren beroepsgroep. Het register van de patentbelasting, dat in geval van onduidelijkheid over de specifieke werkzaamheden van een persoon nog wel eens uitkomst wil bieden, geeft nauwelijks een bevredigend antwoord op de vraag om welk type koopman of -vrouw het hier gaat. Van de twintig kooplieden in 1829 staan er maar zes in het patentregister vermeld. Voor 1839 is het nog slechter gesteld: slechts vier van de 39 zijn in het patentregister opgenomen. Over de meeste kooplieden is echter veel bekend dankzij het onderzoek van Marlou Schrover. In Utrecht was gedurende het

56. Schrover, *Duitsers*, 191, Jan Erik Burger en Peter Berntsen, ‘Duitse migratie naar Amsterdam in de 19e eeuw’, in: *Ons Amsterdam*, 38e jaargang, nr. 3 (1986) 60-64, aldaar 62-63 en Panikos Panayi, *German immigrants in Britain during the 19th century 1815-1914* (Oxford 1995) 120,134.

grootste gedeelte van de negentiende eeuw, maar ook al daarvoor, een aanzienlijke gemeenschap Westerwalder steengoedverkopers aanwezig. In 1829 waren vijf van de twintig Duitse kooplieden uit het Westerwald afkomstig, in 1839 30 van de 39. De stijging van het aantal kooplieden komt dus geheel en al voor rekening van de pottenverkopers. Schover heeft echter aangetoond dat dat hier sprake is van gezichtbedrog: in 1829 waren zij sterk ondergeregistreerd in de volkstelling – zij hadden niet hun wettelijke domicilie in Utrecht.⁵⁷ Van een sterke stijging is dus in werkelijkheid geen sprake geweest, eerder van een stabilisatie.⁵⁸

Al met al zijn slechts twee beroepsgroepen onder de Duitsers werkelijk gegroeid: de brouwersknechts en de winkelbedienden. Als enige van de ‘typisch’ Duitse beroepen zijn de brouwersknechts in aantal toegenomen: in 1839 telde de volkstelling er 21, zeven meer dan in 1829. Als de meest opmerkelijke ‘stijger’ moeten echter de winkelbedienden worden genoemd. Was er in 1829 nog slechts één winkelbediende, tien jaar later zijn ze met elf personen vertegenwoordigd. Zij nemen in dat jaar dan ook een aanzienlijk groter aandeel in de Duitse beroepsbevolking in.

In volgende paragrafen zullen we dieper ingaan op de beroepen die de grootste afname en toename in frequentie hebben gekend. Voor de winkeliers, dienstbodes, broodbakkers, suikerraffinadeursknechten en kleermakers aan de kant met de grootste afname, en voor de beroepen die de grootste toename kenden, de brouwersknechten en winkelbedienden zullen we kijken naar de mogelijke oorzaak voor de veranderingen in frequentie tussen beide peiljaren, en hopen daarmee inzicht te verkrijgen in de oorzaak van de terugloop van het aantal Duitsers in Utrecht.

Duitse winkeliers en winkelbedienden in Utrecht 1829-1839

In 1824 kocht de in Cranpendorf-Cloppenburg (graafschap Oldenburg) geboren Michael Anton Sinkel een pand aan de Oudegracht in wijk G. Hij vestigde daar, zoals de volkstelling vermeldt ‘*een winkel in manufacturen*’. De komst van Sinkel – hij was inmiddels in het bezit van een winkel in Amsterdam – betekende het eind van een tijdperk waarin de kleinhandel onder de Duitse winkeliers had gedomineerd. De Winkel van Sinkel werd – zeker na zijn verbouwing in 1839 – gekenmerkt werd door een nog niet eerder ten toon gespreide grootschaligheid. Het succes van Sinkel kreeg navolging. De komst van grote winkels – met eveneens een Duitse achtergrond – als Maseland en later Van der Sandt en Peek en Cloppenburg had een verdere schaalvergroting op winkelgebied als gevolg – een ontwikkeling die overigens niet alleen tot Utrecht beperkt bleef. Deze schaalvergroting betekende vanzelfsprekend ook een stijgende vraag naar personeel. Terwijl de kleine winkels van voorheen voornamelijk draaiden op de inzet van de familie, maakten de nieuwe grote winkels

57. Schover, *Duitsers*, 237.

58. Het voorbeeld van de Westerwalder steengoedverkopers toont het nadeel van de volkstellingen als enige bron voor het reconstrueren van een immigrantenbevolking. Wanneer men – zoals Schover doet voor de periode 1850-1870 – alle bronnen combineert krijgt men een nog completer beeld.

gebruik van soms tientallen personeelsleden. Zij woonden veelal intern. Naast veel Duitse bediendes waren er ook Fransen, Belgen en Britten in dienst.

Een direct gevolg van de schaalvergroting is terug te zien in de cijfers van tabel 10. De winkeliers zijn de beroepsgroep met de grootste terugval tussen 1829 en 1839. Het aantal winkeliers neemt in deze periode van tien jaar af met maar liefst 27 personen. Van de twaalf winkeliers in 1839 waren er overigens in 1829 al vijf in Utrecht aanwezig. Drie van hen hadden in dat jaar al een winkel, de andere twee waren onder een ander beroep geregistreerd. Zo stond Christiaan Plasberg⁵⁹ bijvoorbeeld in 1829 geregistreerd als ‘koopman in bedden’ en tien jaar later gewoon als winkelier. Van de veertig winkeliers die in 1829 een winkel bezaten, verdwenen er in de tien jaar daarna dus maar liefst 35. De aanwas was daarmee niet al te groot: slechts vijf nieuwe Duitse winkeliers vestigden zich in die periode in Utrecht. Het meest opmerkelijk van de afname van winkeliers is dat alle vrouwelijke winkeliers – de winkeliersters – die ruim één vierde deel uitmaakten van alle winkeliers in 1829, in 1839 zijn verdwenen.⁶⁰ Daarmee is de groep winkeliersters verantwoordelijk voor een aanzienlijk gedeelte van de afname van alle winkeliers. We zullen vanwege deze opmerkelijke verandering eerst aandacht besteden aan deze groep.

Dertien van de veertig winkeliers in 1829 was vrouw. Deze groep kende een grote samenhang wat betreft herkomst. Van de dertien winkeliersters kwamen er negen uit het Kleefland. In de volkstelling zijn geboorteplaatsen terug te vinden als Gogh, Elten en Emmerik. De overige vier komen uit andere delen van Duitsland, maar in alle gevallen uit het westelijke gedeelte, onder meer uit Nassau. Wat betreft religie was de samenhang minder duidelijk, ze waren zowel gereformeerd, luthers als rooms katholiek. Ook qua leeftijd was het een gemêleerde groep. Catharina Virede⁶¹ uit Gogh was de oudste met 82 jaar, Anna Westerman⁶² uit Emmerich de jongste met 25 jaar. In tabel 11 kunnen we zien dat de winkeliersters in meerdere wijken waren gevestigd. De wijken B en E tellen de meeste winkeliersters met drie vrouwen, voor wijk E geldt dat er twee in dezelfde winkel werken en één alleen. Beide winkels zijn overigens wel allebei in de Choorstraat en vlak bij elkaar gevestigd.⁶³

Tabel 11. Het aantal Duitse winkeliersters verdeeld per wijk voor 1829 en 1839

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M		
Winkeliersters	29	-	3	1	1	3	2	1	-	1	1	-	-	13
	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0

Bron: Database 1829 en 1839.

59. 1829: D/512; 1839: D/511-512

60. Niet alleen binnen hun beroep zijn de winkeliersters verdwenen, ook de *personen* die in 1829 in de volkstelling stonden geregistreerd als winkelierster zijn daar tien jaar later niet meer in terug te vinden.

61. 1829: F/351

62. 1829: E/6

63. In de volkstelling van 1829 werd de straat geschreven als ‘Koorstraat’, het werd later echter geschreven als ‘Choorstraat’.

Het ging in alle gevallen om relatief kleine winkels. In de patentwet van 1806 was bepaald dat winkels ingedeeld konden worden in zeventien klassen.⁶⁴ Hierbij was een winkel in klasse 1 het *meest* lucratief – dat wil zeggen: in potentie, winst speelde geen rol bij de indeling – en moest dus de meeste belasting betalen. Een patent van de zeventiende klasse betekende de *minst* lucratieve winkel en dus vaak ook de kleinste. Deze winkeliers moesten het minst betalen. Bij de Duitse winkeliersters ging het in vijf van de twaalf gevallen om een winkel in de klasse 17, drie keer in de klasse 16 en 2 in de klasse 14.⁶⁵

De mannelijke Duitse winkeliers vertonen niet de samenhang in de regio van herkomst die bij de vrouwen valt te constateren. In 1829 zijn drie winkeliers afkomstig uit het Kleefland, drie uit Nassau en de rest komt uit verschillende delen van Duitsland. Johannes Treppelvis⁶⁶, woonachtig aan de Steenweg in wijk D is zelfs afkomstig uit Pommeren. Tien jaar later is het van hetzelfde laken een pak: de winkeliers zijn afkomstig uit Leer in Ostfriesland tot aan Koblenz in Nassau. Ook wat betreft religie en leeftijd ontbreekt elke samenhang, en is elke religie en elke leeftijdscategorie aanwezig.

Wanneer we de winkeliersters en winkeliers in één groep combineren – zie tabel 12 – kunnen we afleiden dat elke wijk een achteruitgang kent wat betreft Duitse winkeliers. Opvallend is dat het aantal in de wijken B, E en F bijna volledig is gedecimeerd, dit is zoals we net hebben kunnen zien voor het grootste gedeelte het gevolg van het verdwijnen van de winkeliersters.

Tabel 12. Het aantal Duitse winkeliers en winkelbedienden verdeeld per wijk voor 1829 en 1839

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M		
Winkeliers	29	2	7	2	4	10	4	2	5	2	2	-	-	40
	39	-	1	1	2	1	1	2	3	-	-	-	-	13
Winkelbedienden	29	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	39	-	-	-	4	-	-	7	-	-	-	-	-	11

Bron: Database 1829 en 1839.

Op het niveau van afzonderlijke straten blijkt dat de Duitse winkeliers en winkeliersters in 1829 in de straten wonen waar op dat moment de concentratie winkeliers hoger is dan gemiddeld. Het gaat hier met name om straten als de Choorstraat en de Oudegracht.⁶⁷ In 1829 wonen hier nog vier respectievelijk acht winkeliers. Tien jaar later zijn er in de Choorstraat geen winkeliers meer gevestigd en op de Oudegracht nog slechts twee. De afname betreft hier overigens zowel winkeliers als winkeliersters. Misschien nog belangrijker dan de locatie van de winkels, is na te gaan ten koste

64. P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, 'II De registers van patentplichtigen, 1803-1893', in: *Broncommentaren I-V*, ('s Gravenhage 1987), 15-40 aldaar 31-32 en bijlage 2.

65. Klasse 1 betaalde fl. 270,-, klasse 17 slechts fl. 1,25. Zie: Klep, Lansink en Terwisscha van Scheltinga, 'Patentplichtigen', bijlage 2. Ter vergelijking: de winkel van Anton Sinkel werd aangeslagen in klasse 1, Albertus Maseland in klasse 4, zie: HUA, SA IV, 246.139 (nr 11) resp. SA IV, 246.258 (nr 62).

66. 1829: D/469

67. Denig, *Utrecht*, 67.

van welk type winkel de afname van 27 winkels gaat; zijn het vooral de kleinste winkels (lees: winkels in patent-klasse 17) of verdwijnen juist de wat grotere winkels? In tabel 13 staan voor de jaren 1829 en 1839 de aantallen winkeliers per klasse van de patentbelasting.⁶⁸

Tabel 13. Verdeling van het aantal klassen van de patentbelasting voor het Duitse winkelbestand in Utrecht in 1829 en 1839

	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1829	-	-	-	1	1	2	6	2	9	17
1839	1			1	3	2	1	1	-	3

Bron: Register van patentplichtigen van Utrecht 1829 en 1839/1840

Opvallend is dat de dominantie van winkels in de laagste 4 klassen, zoals we dat zien voor 1829, in 1839 is verdwenen. Vrijwel alle winkels in deze categorie zijn verdwenen; van de 34 winkels in de laagste vier klassen zijn er tien jaar later nog maar vijf over. De winkels in het ‘lagere middenkader’ lijken zich te kunnen handhaven. Met de komst van de winkel van Philip Thurel⁶⁹ uit Rinteln (aan de Weser) komt er zelfs een winkel in klasse 8 bij.

Een beroepsgroep die nauw verbonden is met het winkelbedrijf zijn de winkelbedienden. De cijfermatige ontwikkeling van dit beroep kent een tegengestelde beweging tussen 1829 en 1839. In 1829 was er maar één Duitse winkelbediende in Utrecht aanwezig, de 50-jarige George Meyer⁷⁰ uit Hamburg. In tabel 10 hebben we kunnen zien dat het er tien jaar later maar liefst 11 zijn, bijna evenveel als het aantal winkeliers. Deze ontwikkeling heeft alles te maken met de opkomst van winkels als Sinkel en Maseland. Er is al eerder geconstateerd dat er veel Duits personeel werd aangetrokken, zowel mannelijk als vrouwelijk. De elf Duitse winkelbedienden uit 1839 werken dan ook allemaal bij bovenstaande winkels: zeven bij Maseland en vier bij Sinkel. De winkelbedienden die bij Sinkel in dienst waren vormen de meest homogene groep. Ze waren allemaal van het mannelijke geslacht, hadden leeftijden tussen de 16 en 25, en kwamen allemaal uit plaatsen rond Cloppenburg – Sinkels herkomstregio. Het personeel in de winkel van Maseland is minder homogeen wat betreft de herkomst – qua leeftijd en religie zien we hetzelfde patroon als bij Sinkel – drie komen uit de regio Cloppenburg, en vier uit het Kleefland.

De schaarbeweging tussen winkeliers en de winkelbedienden doet vermoeden dat er een relatie bestaat tussen de neergang van de eerste en de stijging van de tweede. De achteruitgang van het aantal Duitse winkeliers, en dan met name van winkels in de lagere patent-klassen, is echter niet in overeenstemming met de algemene trend in Utrecht. Tussen 1830 en 1860 is er zelfs sprake van een toename van het aantal kleinere winkels (636 in 1830 tegen 702 in 1860), terwijl het aantal

68. Voor 1829 staan 38 van de 40 winkeliers in het patentregister vermeld, voor 1839 11 van de 13. Bij de Duitse winkeliers komen de klassen 1 tot en met 7 niet voor. Sinkel komt niet voor omdat zijn winkel geleid werd door een Nederlander, hetzelfde geldt voor Maseland die immers zelf in Enschede geboren was uit Oldenburgse ouders. Voor 1829 zijn er twee winkeliers niet opgenomen in de patentregisters, voor 1839 één.

69. 1830: 78/E

70. 1829: A/995

winkeliers met inwonend personeel juist afneemt.⁷¹ Hieruit blijkt dat een schaalvergroting in de winkelbranche niet noodzakelijkerwijs hoeft te betekenen dat de kleinere winkels het onderspit moeten delven. Toch lijkt dit verband wel te bestaan tussen de grote en kleine Duitse winkels. Winkels als Sinkel en Maseland begaven zich op een markt waar de kleinere Duitse winkels zich van oudsher voornamelijk op richtten: textiel, stoffen, kousen etc.⁷² Het is goed mogelijk dat de schaalvergroting van winkels als Sinkel en Maseland er voor heeft gezorgd dat soortgelijke kleine winkels van landgenoten in korte tijd de markt uit werden gedrukt.

Duitse broodbakkers in Utrecht 1829-1839

Op het Oudkerkhof in wijk F woonde en werkte in 1829 Johannes Arends⁷³, een Lutherse broodbakker uit Emmerich. In zijn bedrijf werd hij bijgestaan door drie knechts, alledrie Duitsers van midden twintig. Tien jaar later wordt zijn zaak overgenomen door zijn zoon Dirk, geboren te Utrecht in 1815. In 1839, Dirk Arends is dan inmiddels 24 jaar, heeft de ‘*brood en lekkernij bakker*’ geen Duitse knechts meer in dienst. Alle knechts komen uit de Achterhoek en hebben geboorteplaatsen als Dieren, Zutphen en Bronckhorst. Het verdwijnen van het ‘Duitse karakter’ van Bakkerij Arends kan gezien worden als symptomatisch voor de situatie van de Duitse bakkers en bakkerknechts in het Utrecht van na 1829. Tussen 1829 en 1839 neemt het aantal bakkers af met negen en het aantal bakkersknechts met elf personen.

De herkomst van het grootste gedeelte van de Duitse bakkers in 1829 is onder te verdelen in twee regio’s. Het gros van de bakkers is afkomstig uit Westfalen, en dan voornamelijk het aan Nederland grenzende deel met geboorteplaatsen als Emmerich, Wesel en Essen; negen van de zestien bakkers komen uit deze regio. Het tweede gebied waar meerdere bakkers vandaan kwamen, is de regio rondom Osnabrück. In deze laatste regio zijn drie bakkers geboren. De overigen zijn afkomstig uit uiteenlopende gedeelten van Duitsland. Ook voor de Duitse bakkers in Amsterdam – die daar overigens de beroepsgroep vanaf de zeventiende eeuw domineerden – geldt het aan Nederland grenzende deel van Westfalen als belangrijkste regio van herkomst. Illustratief voor deze regionale dominantie onder de Duitse bakkers is dat veel van hen in negentiende eeuws Amsterdam gespecialiseerd waren in goedkoop roggebrood naar *Westfaals recept*.⁷⁴ Wat betreft religie is er wel sprake van één overheersende religie: de meeste bakkers waren luthers (negen van de zestien) tegen één gereformeerde bakker en zes katholieke. De religie is echter niet te koppelen aan een regio in

71. Denig, *Utrecht*, 85.

72. Rommes, *Oost, west*, 163 en Schrover, *Duitsers*. Helaas staan in de patentregisters slechts zelden vermeld om wat voor soort winkel het gaat, zekerheid over de aard van de winkels is daar dus niet van af te leiden.

73. 1829: F/86-87.

74. Jan Erik Burger en Peter Berntsen, ‘Duitse migratie naar Amsterdam in de 19e eeuw’, in: *Ons Amsterdam*, 38e jaargang, nr. 3 1986, 60-64, aldaar 62. Westfalen is echter zo groot dat een vergelijking met de Duitse bakkers in Amsterdam op basis *hiervan* weinig basis biedt.

Duitsland, met andere woorden: er komen zowel lutheranen uit Westfalen als uit de regio Osnabrück.

Van de vijf bakkers die *zowel* in 1829 *als* in 1839 in de volkstelling voorkomen zijn er twee afkomstig uit de regio Osnabrück en tevens nog maar twee uit Westfalen. Van de negen bakkers uit Westfalen zijn er na tien jaar nog maar twee over! De terugloop uit het (kleine) concentratie gebied Osnabrück is kleiner: slechts één bakker uit deze regio is verdwenen. De bescheiden aanwas van twee bakkers is niet te terug te brengen tot één van de genoemde regio's: één bakker was afkomstig uit het grensgebied met België, de andere heeft als geboorteplaats Pruisen opgegeven, zodat over zijn herkomst weinig valt te zeggen. Deze aanwas kan echter niet zorgen voor een verjonging van de Duitse bakkers in Utrecht. In 1829 is de gemiddelde leeftijd van de bakkers 58 jaar, tien jaar later 61 jaar.

Het aantal van zestien bakkers en twaalf bakkersknechten die in 1829 in de volkstelling stonden geregistreerd, neemt zoals eerder al is vermeld, in de tien jaar daarna af tot slechts zeven bakkers en één enkele bakkersknecht. Wat verder opvalt bij deze teloorgang is dat de 'Duitse bron' lijkt te zijn opgedroogd – de 'vergrijzing' van de bakkers wees hier al op. Van de zeven overgebleven bakkers in 1839 hadden de bakkers Berkman⁷⁵, Heitz,⁷⁶ Klokke⁷⁷, Nieuwenhuis⁷⁸ en Hartman⁷⁹ in 1829 al een bakkersbedrijf op dezelfde locatie, en ook de enige bakkersknecht, die in 1839 inmiddels 66 jaar oude Jan Huisman uit Frankfurt⁸⁰ was al in 1829 in Utrecht werkzaam, zij het nog als zelfstandig bakker. De aanwas in de tien jaar na 1829 bedroeg dus slechts twee bakkers, tegenover het verdwijnen van elf van hen!

Utrecht kende in 1829 waarschijnlijk tussen de twee- en driehonderd bakkers.⁸¹ Carl Denig noemt voor 1829 een aantal van 101 bakkers op zogenaamd hoog ambachtelijk niveau. Het gros van deze bakkers was woonachtig in subwijken met een meer dan gemiddeld huurwaarden niveau en hadden meerdere knechts in dienst. Om na te gaan hoe groot het aandeel van de Duitsers bakkers hierin is geweest moeten wederom de patentregisters worden geraadpleegd. Met behulp van de patentregisters kan ook voor de bakkers een onderverdeling gemaakt worden in de grootte van het bedrijf. Bakkers werden ingedeeld in klasse 6 tot en met 12.⁸² Hierbij was klasse 6 het meest

75. 1829: D/278; 1839: D/278

76. 1829: D/496; 1839: D/496, Een zeker Philip Heitz, mogelijk de vader van Christiaan Heitz, was al in de achttiende eeuw actief in Utrecht. Zie: Schrover, *Duitsers*. Ook Anna Beeker, broodbakster op de Oudegracht in wijk C lijkt familie: in de patentregisters staat zij vermeld als 'weduwe Heitz', zie: 1829 C/76 en HUA SA IV, 246.135 (nr 76).

77. 1829: H/502; 1839: H/502

78. 1829: D/513; 1839: D/513

79. 1829: A/851; 1839:A/851

80. 1829: B/721; 1839 B/721kk

81. Voor 1849 is op basis van de beroepentelling een aantal bekend van 284. Twintig jaar eerder zal dit aantal iets lager gelegen hebben.

82. Klep, Lansink en Terwisscha van Scheltinga, 'patentplichtigen', bijlage 2. Ter vergelijking: bakker Arends uit de inleiding van deze paragraaf was ingeschaald in patent-klasse 7.

lucratieve bedrijf⁸³ (en waarschijnlijk ook het grootst) en klasse 12 het minst lucratief, en waarschijnlijk ook vrij klein en zonder knechts. In tabel 14 staan voor beide jaren de aantallen per klasse vermeld.⁸⁴

Tabel 14. Verdeling van het aantal klassen van de patentbelasting voor de Duitse bakkers in Utrecht voor 1829 en 1839

	6	7	8	9	10	11	12
1829	-	2	2	3	2	4	1
1839	-	-	-	3	1	2	-

Bron: Register van patentplichtigen van Utrecht 1829 en 1839/1840

Wanneer we er van uitgaan dat de vijf hoogste patent-klassen overeenkomen met de bakkers op hoog ambachtelijk niveau, komen we uit op een totaal van negen bakkers. Dit aantal betekent een percentage van 8,2 procent Duitse bakkers op het totaal van alle bakkers op hoog ambachtelijk niveau. Hoewel dit aandeel in het niet valt bij de dominantie van Duitse bakkers in Amsterdam⁸⁵, moet het toch nog altijd substantieel genoemd worden. Dit aandeel neemt echter in tien jaar flink af tot bijna nul. Uit tabel 14 valt tevens af te leiden dat in tegenstelling tot de winkeliers, waar met name de lagere patent-klassen verdwenen, op alle niveau's bakkers verdwijnen. Het percentage Duitse bakkers – op welk ambachtelijk niveau dan ook – is in 1839 dan ook marginaal. Dit is volledig in lijn met de situatie in 1849: op een totaal van 284 bakkers zijn er nog maar een handvol Duitse bakkers en bakkersknechts in Utrecht aanwezig.⁸⁶

De Duitse bakkers in Utrecht woonden verspreid over de hele stad, maar het overgrote gedeelte van de bedrijven was binnen de singel gevestigd. Wijk B en F kenden met in totaal drie de meeste Duitse bakkers. In tabel 15 is te zien dat de afname voor een aantal wijken zeer groot is.

Tabel 15. Het aantal Duitse bakkers (zonder bakkersknechts) verdeeld per wijk voor 1829 en 1839

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M		
Broodbakkers	29	1	3	1	2	1	3	2	2	-	1	-	1	26
	39	1	2	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	8

Bron: Database 1829 en 1839.

Met name wijk F en G, wijken die in 1829 nog redelijk vertegenwoordigd waren met respectievelijk 3 en 2 Duitse bakkers, maken een grote terugval naar geen enkele Duitse bakker. De terugloop is echter niet te herleiden tot een bepaald gedeelte van de stad. Op wijk D na kennen alle andere wijken een afname van Duitse bakkers. De in 1839 overgebleven Duitse bakkers zijn wel allemaal

83. Na 1819 werd de belastingaanslag (en dus de klasse) afhankelijk gemaakt van de geschatte inkomsten. Zie: Schrover, *Duitsers*.

84. Voor 1829 stonden 14 van de 16 bakkers in het patentregister vermeld, in 1839 6 van de 8.

85. In Amsterdam werd het bakkersvak bijna uitsluitend door Duitsers beoefend. Zie: Knotter en Van Zanden, 'Immigratie', 412.

86. Schrover, *Duitsers*, 212. Het gaat hier om alle bakkers, dus zowel op hoog- als laag ambachtelijk niveau en alle bakkersknechts.

gevestigd in subwijken met een hoge huurwaarde. Er zijn geen Duitse bakkers meer gevestigd in de subwijken met een lage huurwaarde, zoals we dat tien jaar eerder nog wel zagen.

Het beroep van ‘Duitse bakker’ in Utrecht in het midden van de negentiende eeuw krijgt de kenmerken van een uitstervend beroep; het aantal nam drastisch af en aanwas was er nauwelijks. Na 1839 werd deze trend doorgezet: tussen 1849 en 1879 leidden de Duitse bakkers (zeker in aantal) een marginaal bestaan. Dit beeld doet vermoeden dat tegen het midden van de negentiende eeuw er een einde kwam aan een typisch Duits migranten beroep zoals we dat bijvoorbeeld voor Amsterdam voor meerdere eeuwen kennen.⁸⁷ Niets is echter minder waar. In tegenstelling tot de Amsterdamse situatie kende Utrecht helemaal geen traditie van Duitse bakkers. In zowel de zestiende-, zeventiende als de achttiende eeuw zijn er slechts sporadisch Duitse bakkers terug te vinden in de bronnen.⁸⁸ Het lijkt er dan ook op dat in het begin van de negentiende eeuw er een kleine hausse van Duitsers werkzaam in het bakkersbedrijf is geweest. Denig heeft laten zien dat het aantal bakkers op hoog ambachtelijk niveau tussen 1793 en 1830 behoorlijk steeg met 23 bakkers, om daarna tot 1860 in aantal ongeveer gelijk te blijven.⁸⁹ De Duitse bakkers en bakkersknechts in het begin van de eeuw moeten gezien het lage aantal een eeuw eerder een groot aandeel hebben gehad in deze stijging.

De oorzaak van deze hausse is moeilijk te achterhalen, maar een mogelijkheid is dat Duitse bakkers – al dan niet uit Amsterdam – geprofiteerd hebben van de afschaffing van de gilden in 1805. Met name van de gilden die voor de lokale markt werkten, zoals kleermakers, schoenmakers en dus ook bakkers is bekend dat zij de gildenregels strikt naleefden.⁹⁰ Hoewel er geen formele uitsluitingsgronden bestonden voor Duitse bakkers in Utrecht waren er wel hindernissen te nemen. Zo werd er geëist dat je burger werd en varieerde het intredegeld naar waar je geboren was. Onderscheid werd gemaakt naar geboorte in Utrecht-stad, Utrecht-provincie, elders Republiek, of daarbuiten – hoe verder weg men kwam, des te groter de bijdrage aan het bakkersgilde. Ook in Amsterdam bestond dergelijke regelgeving ten opzichte van vreemdelingen, bijvoorbeeld in het kleermakersgilde. Bibi Panhuysen heeft in haar vergelijking van de Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden laten zien dat in Amsterdam, ondanks de vijandige houding die uit de rekeningen van het stadsbestuur blijkt, er in de praktijk een open aanname beleid bestond; Duitsland was het voornaamste herkomstgebied van de Amsterdamse kleermakers.⁹¹ In Haarlem werden de reglementen wel strenger nageleefd dan in Amsterdam. Panhuysen geeft als oorzaak voor dit verschil dat migranten in Amsterdam in tegenstelling tot Haarlem een zo geïntegreerd deel uit maakte van de samenleving dat een onderscheid tussen Amsterdammer en vreemdeling niet langer

87. Knotter en Van Zanden ‘Immigratie’, en Burger en Berntsen ‘Duitse immigratie’.

88. Rommes, *Oost, west*, 154 en 164.

89. Denig, *Utrecht*, 69. Met hoog ambachtelijk niveau worden de bakkers bedoeld op middenstand niveau, dus bakkers met meer personeel, en voornamelijk in de betere wijken werkzaam. Zie: *Ibidem*, 23.

90. Rommes, *Oost, west*, 143.

91. Bibi Panhuysen, ‘De Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden en hun concurrenten’, in: Catharina Lis en Hugo Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997), 127-150, aldaar 136.

houdbaar bleek te zijn.⁹² Mogelijk is de Utrechtse situatie met betrekking tot de toetreding van de gilden te vergelijken met die in Haarlem. Het geringe aantal Duitse bakkers in de zestiende en zeventiende eeuw lijkt dit te bevestigen. Het is dan ook mogelijk dat het opheffen van de genoemde barrières als verhoogde gildenbijdragen de komst van bakkers uit Duitsland heeft bespoedigd. Een verband met Duitse bakkers uit Amsterdam zou kunnen bestaan, misschien is een groep bakkers vanuit die stad in een economische mindere periode naar Utrecht getrokken om het daar te proberen. Verder onderzoek, met name op genealogisch gebied zou dit moeten uitwijzen.

We hebben nog niet de al even snelle *daling* van het aantal bakkers behandeld. Ook hiervoor is het van belang de vergelijking met de Duitse bakkers in Amsterdam te maken. Het grote verschil tussen de Duitse bakkers in Amsterdam en in Utrecht is gelegen in de positie die zij bezaten in hun beroepsgroep. In Amsterdam hadden de Duitse bakkers vanaf de zeventiende eeuw een dominante positie binnen de beroepsgroep opgebouwd, in Utrecht waren de Duitse bakkers in korte tijd opgekomen, maar van dominantie was in Utrecht zeker geen sprake. Knotter en Van Zanden hebben voor Amsterdam aangetoond dat *juist* de beroepen met een lange dominante traditie de beroepen zijn die, in afwijking van de algemene trend –waarin de rol van nieuwkomers na de zeventiende eeuw juist marginaliseerde – zich op grote schaal handhaafden tot in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁹³ In Utrecht bestond deze traditie niet, en toen na de jaren van groei in de beroepsgroep (d.w.z. tot 1830) waar de Duitse bakkers ogenschijnlijk deel vanuit hebben gemaakt, stagnatie optrad, lijken zij hun positie in de stad kwijt geraakt te hebben. Er komen geen nieuwe Duitse bakkers bij, en de al aanwezige bakkers trekken weg. Wellicht kregen zij te maken met oneerlijke concurrentie of werden zij benadeeld door bijvoorbeeld leveranciers. Wat hierbij opvalt is dat zowel de grote als de kleine bakkersbedrijven verdwijnen. Blijkbaar was de grootte van het bedrijf geen garantie voor handhaving in Utrecht. Of zij naar Amsterdam, een andere stad of weer terug naar Westfalen zijn getrokken, zou verder onderzoek wederom duidelijk moeten maken.

Duitse dienstbodes

Op de Oudegracht in wijk A woonde in 1824 Margaretha Huskes⁹⁴, een eenentwintig jarige vrouw geboren in het Duitse Krefeld. Zij was de dochter van Mathias Huskes, een wever. Margaretha woonde en werkte als dienstmeid bij de Zoelmondse bakker Jan Eskes. Behalve Margaretha en bakker Eskes en zijn vrouw, woonde in het pand aan de Oudegracht de twee kinderen van de bakker, een zus van zijn vrouw en drie knechts. Tussen 1824 en 1829 komt de bakkersknecht Evert Burgers uit het Gelderse Brummen in de bakkerij van Eskes werken, waar Margaretha ook nog steeds in dienst is. In de jaren dat Margaretha en Evert in hetzelfde huis woonden en werkten moet

92. Panhuysen, 'kleermakersgilden', 136.

93. Knotter en Van Zanden 'Immigratie', 424-426.

94. 1829: A/4

een relatie zijn ontstaan, want op 21 Oktober 1835 trouwden Evert en Margaretha, beiden eenendertig jaar oud. Daarna verdwijnen zij uit de Utrechtse archieven.

Margaretha Huskes is één voorbeeld van de vele Duitse dienstbodes die in Utrecht in de negentiende eeuw hebben geleefd. Hoewel pas in de twintigste eeuw de Duitse dienstbodes een overheersende groep werden onder de Duitse nieuwkomers⁹⁵, kende Utrechts in de negentiende eeuw een flink aantal Duitse dienstbodes. In de jaren 1829 en 1839 was dienstbode het meest voorkomende beroep onder alle Duitsers in Utrecht met aantallen van 59 respectievelijk 41 personen. Enige relativering van de cijfers is echter wel op zijn plaats. Hoewel in de jaren 1829 en 1839 het aantal Duitse dienstbodes hoger lag dan in de periode daarna, stelde het in relatie tot het de gehele populatie dienstbodes niet erg veel voor. Wanneer het aantal van 59 dienstbodes in 1839 wordt afgezet tegen een aantal van 1.918 vier jaar eerder; en de 41 dienstbodes in 1839 tegen tien jaar later een aantal van 2.576, kan niet anders geconcludeerd worden dat de Duitse vrouwen werkzaam als dienstbode op het geheel van dienstbodes zeker geen substantieel aandeel bezaten.⁹⁶

Zoals we net hebben kunnen zien kende het aantal Duitse dienstbodes tussen 1829 en 1839 een groot verval van maar liefst achttien personen. Naast het verschil in aantal is er, zoals wel valt te verwachten bij arbeidsmigranten, een groot verloop van personen tussen de twee peiljaren. Van de 59 dienstbodes die in 1829 in Utrecht aanwezig waren zijn er tien jaar later nog maar zeven in Utrecht woonachtig. Twee daarvan zijn getrouwd met een Nederlandse man, zoals Elisabeth Groenewalt⁹⁷ uit Kellen (bij Kleef). Elisabeth trouwt tussen 1829 en 1839 met een uitgever uit Zandvliet en blijft in Utrecht wonen. De overige vijf dienstbodes die in 1829 al in Utrecht werkzaam waren, werken tien jaar later nog steeds in de stad. Dit betekent dat van de 59 Duitse dienstbodes er tien jaar later 52 zijn verdwenen uit Utrecht, en dat deze weer zijn ‘vervangen’ door 34 nieuwe. Een gedeelte van de dienstbodes uit 1829 zal naar huis zijn gekeerd en een gedeelte zal zijn verhuisd naar een andere stad: hetzij getrouwd met een Nederlander zoals we in het voorbeeld van Margaretha Huskes hebben kunnen zien, of op zoek naar nieuw werk.

De Duitse dienstbodes vormen een betrekkelijk homogene groep. Vooral wat betreft herkomst en leeftijd, en in iets mindere mate religie, bestaat er een grote onderlinge samenhang. De meeste dienstbodes waren afkomstig uit het Kleefland en hadden geboorteplaatsen als Kleef, Calcar, Wesel en Kranenburg. In 1829 zijn maar liefst 44 van de 59 dienstbodes afkomstig uit dit gebied. De rest van de dienstbodes komt uit verschillende regio's in Duitsland, maar overwegend uit het westelijke deel. Een zelfde beeld zien we tien jaar later: 27 van de 41 dienstbodes zijn afkomstig uit het Kleefland. Een klein groepje van drie dienstbodes is geboren in het Nassause Ransbach, deze drie dienstbodes zijn direct te herleiden tot de door Marlou Schrover beschreven groep

95. Zie voor Duitse dienstbodes in de 20e eeuw: Barbara Henkes, *Heimat in Holland : Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

96. 't Hart, *De stad Utrecht*, 121 en Schrover, *Duitsers*, 298. Er bestaan geen exacte data voor de afzonderlijke jaren 1829 en 1839.

97. 1829: G/229; 1839: F/62.

pottenverkopers uit het Westerwald.⁹⁸ Ook voor dit jaar geldt dat de andere dienstbodes afkomstig zijn uit verschillende gedeelten van westelijk Duitsland.

De meeste dienstbodes waren tussen achttien en dertig jaar. In 1829 vallen 48 van de 59 dienstbodes in deze leeftijdscategorie, tien jaar later 24 van de 41. Ook wat betreft religie is sprake van een dominante groep. Zowel voor 1829 als 1839 is het rooms katholicisme de meest voorkomende godsdienst onder de Duitse dienstbodes, maar er zijn voor beide jaren toch ook nog een behoorlijk aantal gereformeerde en enkele lutherse en joodse dienstbodes te vinden. In 1829 zijn 37 van de 59 dienstbodes katholiek tegenover zestien gereformeerd. Twee dienstbodes zijn joods en twee luthers.⁹⁹ In 1839 is de dominantie van het katholicisme iets minder groot, maar zijn de katholieken nog steeds flink in de meerderheid: achttien katholieken tegenover tien gereformeerden, er is verder nog één joodse en één lutherse dienstbode.

In Utrecht zijn de Duitse dienstbodes in vrijwel alle wijken vertegenwoordigd. Voor alle in Utrecht aanwezige dienstbodes in 1824 gold, zo heeft 't Hart aangetoond, dat met name de betere wijken F en G hoge aantallen dienstbodes per huisgezin telde.¹⁰⁰ Ook in 1829 zien we een dergelijk beeld terug. In tabel 16 valt te zien dat voor 1829 met name de betere wijk G met 15 vrouwen veruit de meeste Duitse dienstbodes kent. In 1839 is de eveneens goede wijk F de wijk met de meeste Duitse dienstbodes.

Tabel 16. Het aantal Duitse dienstbodes verdeeld per wijk voor 1829 en 1839.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M		
Dienstbodes	29	7	5	3	6	3	6	14	8	4	2	-	1	59
	39	5	3	4	2	2	7	6	5	2	4	1	-	41

Bron: Database 1829 en 1839.

Het verband tussen de goede wijken en het voorkomen van Duitse dienstbodes is duidelijk: in de betere wijken kon men meer personeel veroorloven. Dit verband wordt des te duidelijker wanneer we kijken naar de 'slechte' wijken B, C, E en K: hier kwamen relatief minder dienstbodes terecht. Bij de terugloop van het aantal Duitse dienstbodes is het opvallend dat wijk G met een afname van acht personen bijna de helft van de afname voor zijn rekening neemt.

Voor de terugloop van het aantal Duitse dienstbodes tussen 1829 en 1838 is geen duidelijke oorzaak aan te geven. De daling tussen 1829 en 1839 zet zich door in de rest van de negentiende eeuw, terwijl het totale aantal Duitse dienstbodes in dezelfde periode stijgt. Ook voor de daling in wijk G is geen oorzaak te achterhalen; in de rest van de negentiende eeuw komen daar (samen met wijk F) wederom de meeste Duitse dienstbodes terecht.¹⁰¹ Het lijkt er dan ook op dat niet zo zeer een duidelijk aanwijsbare oorzaak het gevolg is van de daling van de Duitse dienstbodes, maar dat

98. Zie Schrover, *Duitsers*, 219-257.

99. Voor twee dienstbodes is in de volkstelling geen religie genoteerd.

100. P. D. 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825*, (Utrecht 1983), 121.

101. Schrover, *Duitsers*, 298.

de oorzaak veel meer gezocht moet worden in het verlies van aantrekkelijkheid van Utrecht (of misschien wel Nederland) voor meisjes uit het Kleefland om als dienstbode te gaan werken. De verdere marginalisering van het aantal dienstbodes in het vervolg van de negentiende eeuw lijkt dit te bevestigen. Pas in de twintigste eeuw trekt het aantal Duitse dienstbodes weer sterk aan.

Duitse kleermakers

Op de Driesprong Westzijde in wijk M woonde en werkte in 1829 de bejaarde kleermaker Johannes Rijnhard. In 1752 geboren te Homburg in het Hertogdom Hessen vertrok hij – waarschijnlijk in de loop van de achttiende eeuw – naar Utrecht waar hij trouwde met een Nederlandse vrouw. Merkwaardig genoeg was Johannes tien jaar later tijdens de tweede volkstelling slechts één jaar ouder geworden. Inmiddels telde hij 78 lentes, was nog steeds kleermaker, en woonde inmiddels Achter de Wal in wijk A. Of Rijnhard in 1839 nou 78 of 88 jaar was, op leeftijd was hij in ieder geval. Een hoge leeftijd was onder de Duitse kleermakers echter niet uitzonderlijk. Hoewel gezegd moet worden dat Rijnhard in 1839 de oudste was van alle kleermakers, hij had nog altijd twee collega's van in de zeventig en vier van boven de zestig. Het beroep van kleermaker werd vanwege geringe toestroom van jonge Duitse kleermakers of kleermakersknechts een echt oude mannenberoep.

De cijfermatige ontwikkeling van het beroep van kleermaker vertoont in eerste instantie veel vergelijkingen met de eerder behandelde bakkers. Er waren steeds minder Duitse kleermakers in Utrecht aanwezig, en de toestroom van nieuwe Duitse kleermakers was gering – schema 4 wees ook al op deze ontwikkeling. In 1829 telde Utrecht nog slechts dertig kleermakers en één kleermakersknecht. Tien jaar later waren er nog maar negentien kleermakers en één kleermakersbediende. Van deze negentien kleermakers waren er twaalf al in 1829 in Utrecht werkzaam.¹⁰²

Er is weinig samenhang in de streek van herkomst van de Duitse kleermakers te herkennen. Er zijn kleermakers te vinden uit delen van Westfalen zoals het Kleefland, maar ook uit Aken, Nassau, Stuttgart en Saxon. Geen van deze regio's domineert echter het totaalbeeld. Wat betreft religie is er wel sprake van een zekere dominantie. De meeste kleermakers zijn rooms katholiek: in 1829 twintig van de 31, in 1839 elf van de twintig. De overige kleermakers zijn luthers en slechts een enkele gereformeerd. Ook qua spreiding over de stad is weinig systematiek te ontdekken, of het zou het feit moeten zijn dat in 1829 elke wijk wel een Duitse kleermaker kent; iets wat voor geen enkel ander beroep onder de welke groep nieuwkomers dan ook geldt. In tabel 17 is te zien dat de wijken A, C en G de meeste kleermakers tellen met ieder vijf personen.

102. De kleermaker Willem Wilson was in 1829 wel in Utrecht aanwezig, maar verdiende niet de kost als kleermaker. In dat jaar stond hij geregistreerd als 2e suppoost op het arrest en provoosthuis in de tuchthuissteeg.

Tabel 17. Het aantal Duitse kleermakers en knechten en bedienden verdeeld per wijk voor 1829 en 1839

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	
Kleermakers(knechten/bedienden)	29	5	3	5	1	2	3	5	2	1	1	1	30
	39	4	1	2	2	-	3	3	2	1	1	-	20

Bron: Database 1829 en 1839.

In tabel 17 valt verder op dat de afname in wijk C het grootst is met drie personen, verdere spectaculaire verschuivingen zijn niet op te merken: over de hele linie neemt het aantal Duitse kleermakers af, zonder dat een bepaalde wijk opvalt met een extra grote afname.

Wat betreft het *type* kleermaker valt er een onderverdeling te maken in de bedrijven waarin zij werkzaam waren. Ad Knotter verdeelt de Amsterdamse kleermakers voor de tweede helft van de negentiende eeuw in twee groepen. De eerste groep vormen de kleermakers die werkzaam zijn in de zogenaamde eerste klas *maatzaken* die voornamelijk werkten voor de meer gegoede burgers. In deze zaken werkten meerdere kleermakers in grote ateliers. Hierin waren in Amsterdam in de negentiende eeuw veel Duitsers werkzaam, vaak als kern van het personeel. De andere groep vormen de buurtkleermakers: kleine kleermakers met slechts één of twee knechts. In Amsterdam bestond deze groep voornamelijk uit autochtonen.¹⁰³ In Utrecht lijken we vooral te maken te hebben met deze tweede groep. In de volkstelling zijn geen Duitse kleermakers of kleermakersknecht terug te vinden die in een groot atelier werkzaam zijn. Dat het om kleine kleermakers gaat blijkt ook uit de patentregisters. Voor Utrecht kunnen we op basis hiervan een uitspraak doen over de grootte van de bedrijven van de Duitse kleermakers, omdat bij de kleermakers in het patentregister vrijwel altijd het aantal knechts staat vermeld.¹⁰⁴ Het probleem hierbij is echter dat voor beide jaren slechts de helft van de Duitsers die in de volkstelling vermeld staan als kleermaker in de patentregisters voorkomen. In 1829 waren vijftien van de 31 in de patentregisters opgenomen, in 1839 acht van de twintig. Waarschijnlijk was een deel van hen knecht in plaats van zelfstandig kleermaker. Knechts waren niet patentplichtig en staan dus in de patentregisters niet vermeld. Op basis van de kleermakers die wél in het patentregister staan vermeld is in tabel 18 een verdeling gemaakt van het aantal knechts dat een kleermaker in dienst had.

Tabel 18. Verdeling van het aantal knechts per Duitse kleermaker in Utrecht in 1829 en 1839

	0	1	2	3	4	5	6
1829	4	6	3	1	-	-	1
1839	4	2	2	-	-	-	-

Bron: Register der patentplichtigen van de stad Utrecht 1829 en 1839/1840.

103. Knotter, Economische transformatie, 148.

104. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de bakkers staan dus bij de kleermakers in het patentregister voor 1829 en 1839 vrijwel altijd het aantal knechts vermeld.

Uit tabel 18 valt af te leiden dat het overgrote deel van de kleermakers alleen, of slechts met een paar knechts werkzaam was. We lijken dan ook te maken te hebben met de tweede categorie kleermakers uit het artikel van Knotter en Van Zanden. Slechts één kleermaker heeft werkelijk een grote zaak: Coenraad Roth¹⁰⁵ uit het Nassausche Obenroth. Hij is wat betreft het aantal knechts de grootste Duitse kleermaker met maar liefst zes Nederlandse knechts.

Het beroep van kleermaker was in Amsterdam, net zoals we dat gezien hebben bij de bakkers, een typisch Duits beroep. In Amsterdam bestond maar liefst 37 procent van het kleermakergilde in de achttiende eeuw uit Duitsers.¹⁰⁶ Ook in de negentiende eeuw waren Duitse kleermakers in Amsterdam goed vertegenwoordigd onder de hele beroepsgroep.¹⁰⁷ Net zoals voor de bakkers werd opgemerkt, was het kleermakersvak in Utrecht nauwelijks vertegenwoordigd bij de Duitse nieuwkomers in de achttiende eeuw.¹⁰⁸ De vergelijking met de Duitse bakkers gaat echter niet helemaal op, omdat in tegenstelling tot de Duitse bakkers, kleermakers uit Duitsland in de zestiende en zeventiende eeuw wel in grotere getale in Utrecht aanwezig waren.¹⁰⁹ Door de breuk in de achttiende eeuw kan er echter, net zoals bij de Duitse bakkers, niet gesproken worden van een continue traditie van een kleermakerstrek naar Utrecht zoals dat voor Amsterdam door de eeuwen heen wel het geval is geweest.

Het feit dat Utrecht in 1829 dertig Duitse kleermakers telt terwijl ze in de eeuw daarvoor nauwelijks in Utrecht voorkwamen, past in de ontwikkeling die het ambacht op laag niveau doormaakte in het begin van de negentiende eeuw. Vanwege de bouw van goedkope woningen in de wijken A, B en C tussen 1793 en 1830 maakte de beroepsbevolking in die wijken een flinke groei door, een groei die voornamelijk ten goede kwam aan een aantal beroepen op laag ambachtelijk niveau.¹¹⁰ Carl Denig toont aan dat hierdoor een aantal ambachten, waaronder kleermakers, maar ook schoenmakers, knopenmakers en naaisters in deze periode flink in aantal stijgen. Het gevolg van deze ontwikkeling was dat onder meer het aantal kleermakers tussen 1793 en 1830 toeneemt met in totaal 79 personen.¹¹¹ De vraag naar ambacht op laag niveau als gevolg van de omvangrijke bouw voor wijk A, B en C, is een mogelijke verklaring van de stijging van het aantal Duitse kleermakers van enkelen naar het aantal van dertig in 1829. Het grote aantal kleermakers dat in deze drie wijken werkzaam was (dertien van de dertig) lijkt deze verklaring te ondersteunen.

Tussen 1829 en 1839 daalt het aantal kleermakers echter sterk. In 1839 zijn er slechts negentien kleermakers over. Deze dalende lijn wordt doorgezet in de decennia daarna: tussen 1849

105. 1829: H/455. Een ander groot atelier in Utrecht waar nieuwkomers werkzaam waren was gevestigd op de Vuilesloot in wijk G. Hier werkten bijvoorbeeld een groep van 8 Franse en Belgische modemaaksters en naaisters: Zie: 1829: G/468.

106. Bibi Panhuizen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. (Amsterdam 2000), 165 en en 300 (Bijlage X, tabel B).

107. Burger en Berntsen, 'Duitse immigratie', 63 en Knotter, 'Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw.', (Zwolle en Amsterdam 1991), 147.

108. Rommes, *Oost, west*, 163.

109. *Ibidem*.

110. Denig, *Utrecht*, 68.

111. *Ibidem*.

en 1879 zijn er in totaal nog maar 33 Duitse kleermakers actief. Het opmerkelijke bij deze daling is dat er geen aanwijzingen zijn dat de kledingsector verslechterde. In de tweede helft van de negentiende eeuw expandeerde de kledingindustrie en was er zelfs sprake van personeelstekort.¹¹² Het lijkt er op dat Utrecht ondanks dat de aanwezige werkgelegenheid niet meer in trek was bij Duitse kleermakers. De hoge leeftijd van de kleermakers in 1839, de geringe aanwas in de tien jaar daarvoor en het uitblijven van nieuwe Duitse aanwas, ondanks dat er voldoende werkgelegenheid bestond, doet vermoeden dat in andere steden, of in Nederland of in Duitsland, meer viel te verdienen. Een aanwijzing voor betere arbeidsvoorwaarden in een andere stad, bijvoorbeeld Amsterdam, is wellicht gelegen in het eerder gememoreerde feit dat de Duitse kleermakers in Amsterdam vaak de kern van het personeel vormden van de zogenaamde grootschalige maatzaken. In Utrecht hebben we geconstateerd dat de Duitse kleermakers voornamelijk kleine buurtkleermakers waren. Het lijkt aannemelijk dat de door lange traditie gegroeide, sterke positie van de Duitse kleermakers in Amsterdam – en mogelijk ook andere steden bijvoorbeeld in Duitsland – er voor zorgde dat daar betere arbeidsvoorwaarden golden voor Duitse kleermakers dan in Utrecht. De ogenschijnlijk aantrekkelijke arbeidsmarkt voor Duitse kleermakers in Utrecht lijkt dus in relatie tot andere steden, hetzij in Nederland dan wel in Duitsland, een stuk minder goed te zijn.

Duitse suikerraffinadeursknechten en brouwersknechts

Waar voor de Duitse kleermakers en bakkers gold dat zij in de achttiende eeuw in hun beroepsgroep nagenoeg afwezig waren, lijkt het tegendeel het geval te zijn voor de suikerbakkersknechts en brouwersknechten. Gedurende de achttiende eeuw, tot in de eerste helft van de negentiende eeuw waren zij oververtegenwoordigd in hun sector. Utrecht kende in 1802 twee brouwerijen: brouwerij 'de Aker', gelegen aan de Oudegracht en brouwerij 'de Boog' aan de Achter Twijnstraat, een brouwerij gelieerd aan de aalmoezenierskamer.¹¹³ Er waren tevens twee suikerraffinaderijen. De oudste, J. van Zomeren en Comp. – later Gobius en Comp. – stond op het Lucas Bolwerk bij de Wittevrouwenpoort. In deze raffinaderij verwerkte men rietsuiker. Bij de andere suikerraffinaderij, de raffinaderij Van Beek en Zoon aan de Achter Twijnstraat – de latere Suikerstraat – verwerkte men beetwortelsuiker. Voor zowel de brouwerijen als de suikerraffinaderijen blijkt uit de Goldberg enquêtes van 1801 dat zij voornamelijk werkten met vreemdelingen (lees: Duitsers).¹¹⁴ Dit bleef het geval tot halverwege de negentiende eeuw, toen er een vrij abrupt einde kwam aan de aanwezigheid van Duitsers in deze twee bedrijfstakken.

Binnen de twee beroepsgroepen kende vooral de brouwersknechts een grote onderlinge samenhang. Zo kan van de veertien brouwersknechts in 1829 met zekerheid worden gezegd dat zij

112. Schrover, *Duitsers*, 215.

113. R. Kattenwinkel, *De industrie van de stad Utrecht vanaf de Fransche tijd tot 1900*, (ongepubliceerde scriptie Rijks Universiteit Utrecht, 1952), 15.

114. *Ibidem*, 26.

allen afkomstig waren uit het gebied tussen Osnabrück en Münster. Wat betreft religie moet er een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de beide brouwerijen. Brouwerij ‘De Boog’ had vanwege haar katholieke signatuur alleen katholieken in dienst, ‘De Aker’ voornamelijk lutheranen en een enkele katholiek. Tien jaar later zijn er in plaats van één, twee dominante herkomstgebieden onder de brouwersknechts te herkennen. Van de twintig brouwersknechts komen er nog steeds zes uit het gebied tussen Osnabrück en Münster, maar de dominante regio is nu echter het vorstendom Lippe geworden met tien van de twintig brouwersknechts. Voor 1839 geldt – net zoals dat voor 1829 het geval was – dat de herkomstregio niet verbonden kan worden met een specifieke brouwerij. Dit geldt echter wel weer voor de religie. Ook in 1839 heeft brouwerij ‘De Boog’ alleen katholieken in dienst, en ‘De Aker’ zowel gereformeerden als katholieken.¹¹⁵

De suikerraffinadeursknechts kennen wat betreft de regio van herkomst niet dezelfde homogeniteit als de brouwersknechts. Er zijn meerdere gebieden waar steeds kleine groepjes knechts vandaan kwamen. Deze groepjes woonden vaak in hetzelfde huis. Zo geven de suikerraffinadeursknechts Jungert, Engelking en Dammeijer¹¹⁶, woonachtig op de Oudegracht in wijk B alledrie een woonplaats op in ‘t Hannoversche.’ Andere herkomstgebieden zijn Bielefeld en het Kleefland en enkele plaatsen in het uiterste zuiden van Duitsland. De suikerraffinadeursknechts zijn voornamelijk luthers, in 1829 dertien van de 26, in 1839 acht van de veertien. De rest is katholiek en gereformeerd.

In tegenstelling tot hetgeen we in de vorige paragrafen hebben gezien is het verdwijnen van Duitsers in de suikerraffinage nauw verbonden met de stedelijke economische ontwikkeling van de bedrijfstak. Al in 1801, tijdens de Goldberg enquête, werd over beide suikerraffinaderijen gezegd dat ze beide ‘(...) *enigszins in verval waren*’.¹¹⁷ Wanneer de diverse bedrijfsenquêtes door de jaren heen worden gevolgd ontstaat een weinig florissant beeld van de Utrechtse suikerindustrie. In 1816 klaagt men in een enquête gehouden door Binnenlandse Zaken over de zware importen op steenkool, waaggelden, zware lasten en de hoge prijs van de bieten.¹¹⁸ In 1838 is de situatie schijnbaar zo erg dat de eigenaar van raffinaderij Gobius aan het Lucas Bolwerk in een enquête van B&W verzucht dat de toestand ‘(...) *zeer kwijnend is*’. Ook Van Beek en Zoon zijn in hetzelfde jaar weinig optimistisch. Zij noemen de toestand ‘(...) *zeer ongunstig met duistere vooruitzichten*’.¹¹⁹ Niet lang daarna hebben beide bedrijven de deuren moeten sluiten. In 1840 werd Van Beek en Zoon opgeheven en werd in het pand een aardappelstroopfabriek gevestigd.¹²⁰ In 1843 was ook Gobius aan de beurt. Op het terrein werd een tichelsteenfabriek gevestigd.¹²¹ Het moge duidelijk zijn dat de

115. Het is zeer wel mogelijk dat de als gereformeerd in de volkstelling vermeld staande brouwersknechts Luthers zijn geweest. Het aantal Lutheranen tien jaar eerder wijst hier op.

116. 1829: B/98.

117. Kattenwinkel, *industrie*, 11.

118. *Ibidem*, 26.

119. *Ibidem*, 61-62

120. *Ibidem*, 76

121. *Ibidem*, 61 en 91.

Utrechtse suikerraffinaderijen niet waren opgewassen tegen de concurrentie van buiten Utrecht. Tegelijkertijd met de teloorgang van de Utrechtse suikerindustrie komen de Amsterdamse suikerraffinaderijen sterk op. Na 1830 wordt de Nederlandse suikerraffinage geconcentreerd in Amsterdam waar, door de inzet van nieuwe middelen zoals het op stoomkracht gebaseerde raffinageproces, de productiecapaciteit flink toeneemt.¹²² Utrecht liep wat mechanisatie betreft flink achter. Er is in de Utrechtse suikerindustrie bijvoorbeeld nooit gebruik gemaakt van stoomkracht.

Ook de brouwerijen maakten in Utrecht in de negentiende eeuw moeilijke tijden door. Al in 1802 werd er geklaagd over de grote concurrentie door het toenemende gebruik van dranken als koffie, thee en met name jenever.¹²³ Hoewel tussen 1829 en 1839 een groei plaatsvond van het aantal brouwersknechts, lijkt dit toch meer een kortstondige opleving te zijn geweest dan dat het de voorbode vormde van betere tijden. Halverwege de negentiende eeuw stelden de Utrechtse brouwerijen niet al te veel meer voor; deze trend zette zich in de rest van de eeuw voort. De Utrechtse situatie staat in schril contrast met Amsterdam waar, door de expansie van bedrijven als Heineken, deze sector zich juist sterk ontwikkelde.

Het verdwijnen van de Utrechtse suikerraffinaderijen en de verregaande marginalisering van de Utrechtse brouwerijen betekende een einde aan een constante stroom van Duitsers die voor deze specifieke sector naar Utrecht kwamen. Het lijkt er echter op dat de het verdwijnen of – in het geval van de brouwerijen – verregaande marginalisering van beide industrieën niet synchroon liep met het wegblijven van Duitsers werkzaam in deze industrieën. In zowel het geval van de Utrechtse suikerraffinage in de eerste helft van de negentiende eeuw, als bij de brouwerijen in de tweede helft van de eeuw, verdwijnen eerst de Duitsers uit deze sector en pas in een later stadium autochtone werknemers. Uit een enquête van Gedeputeerde Staten, gehouden in 1820, blijkt dat er 25 werklieden werkzaam zijn in de twee suikerraffinaderijen in Utrecht. Een kleine tien jaar later werken er in totaal 26 Duitse suikerbakkers in Utrecht.¹²⁴ Hoewel in de tussenliggende periode er een kleine stijging van het aantal werklieden plaats gevonden kan hebben, blijkt uit het aantal van 26 Duitsers in deze sector tien jaar later nog steeds de overheersing van Duitsers. In 1838, slechts enkele jaren voor het opdoeken van beide bedrijven, zijn er in totaal 39 werklieden werkzaam in beide bedrijven, hiervan zijn er – uitgaande van de situatie één jaar later – nog slechts veertien in Duitsland geboren. Ook in de bierbrouwerijen is een dergelijke ontwikkeling zichtbaar, hoewel dit nog niet in de eerste helft van de negentiende eeuw zichtbaar is. Ook bij de brouwerijen leidt het verdwijnen van Duitsers de werkelijke teloorgang van de sector in. Tussen 1829 en 1839 is er nog een stijging zichtbaar van zeven brouwersknechts ten opzichte van tien jaar eerder, maar de 21 brouwersknechts in dat jaar staan echter in schril contrast met de twee (!) Duitsers die tussen 1849

122. Knotter, *Economische transformatie*, 205.

123. Kattewinkel, *industrie*, 15.

124. Kattenwinkel, *industrie*, 36.

en 1879 werkzaam zijn de drie Utrechtse bierbrouwerijen.¹²⁵ Dit terwijl er in die periode toch nog altijd drie bierbrouwerijen – zij het in een weinig florissante positie – in Utrecht gevestigd waren.

De oorzaak van het vroege tijdstip van verdwijnen van de Duitsers in deze beide sectoren lijkt geen werkgelegenheidsprobleem te zijn. In de suikerraffinaderijen neemt het personeel tussen 1820 en 1838 toe met veertien personen en ook de Utrechtse brouwerijen lijken qua personeelsaantal niet af te nemen: in de jaren '40 van de negentiende eeuw komt er zelfs een brouwerij bij. Het lijkt er dan ook op dat de oorzaak voor het verdwijnen te vinden valt in de neergaande economische ontwikkeling van de suikerraffinaderijen en bierbrouwerijen. In eerste instantie had dit dan misschien geen directe gevolgen voor de werkgelegenheid, maar het betekende waarschijnlijk wel dat bedrijven als 'De Aker' en 'Gobius' minder aantrekkelijk werden om in te werken dan vergelijkbare bedrijven in Amsterdam of in Duitsland; voor Amsterdam is bijvoorbeeld bekend dat deze bedrijven tot in de tweede helft van de negentiende eeuw veel Duitsers in dienst hadden.¹²⁶

125. Schrover, *Duitsers*, 196.

126. Naast de Heineken brouwerij, had ook bierbrouwerij 'De gekroonde Valk' aan de Hoogte Kadijk gedurende hele de 19e eeuw nog steeds veel Duitsers in dienst.

Conclusie

De reconstructie van het verloop van het percentage nieuwkomers in de eerste helft van de negentiende eeuw leverde een verassend beeld op. Het aandeel van nieuwkomers op de Nederlandse bevolking zou in de eerste decennia van de negentiende eeuw nauwelijks beïnvloed worden door de komst van de Fransen en de daaraan gekoppelde economische achteruitgang. Pas na 1819 daalde het percentage nieuwkomers sterk: van 5 procent in 1819 naar 2,6 procent in 1839. Daarna stabiliseerde het percentage zich langzaam op 2,3 procent.¹²⁷ We kunnen op basis van deze percentages nieuwkomers niet anders concluderen dan dat het omslagpunt tussen het hoger liggende percentage nieuwkomers van de zeventiende en achttiende eeuw naar het aanzienlijk lagere niveau van de negentiende eeuw pas in 1819 of daarna ligt. Daarmee zou niet de Franse Tijd het breukvlak tussen beide perioden vormen, noch zou de opkomende industrialisatie in Duitsland rond 1840 aan te wijzen zijn als de directe oorzaak voor de daling van het aantal nieuwkomers in deze periode.

De oorzaak van de daling van het aantal nieuwkomers tussen 1819 en 1839 is onderzocht met behulp van de database met de nieuwkomers in Utrecht voor de jaren 1829 en 1839. Hoewel de gegevens uit deze database natuurlijk niet representatief genoeg zijn om tot algemene kwalitatieve uitspraken over de landelijke daling te komen, leverde ze wel inzicht op in de richting van deze verandering. Wanneer men kijkt naar de groep die het meest verantwoordelijk was voor de afname tussen 1829 en 1839 kan zonder twijfel gesteld worden dat dit op het conto van de Duitsers geschreven moet worden. Hun aantal daalde tussen 1829 en 1839 fors, in tegenstelling tot het gros van de overige groepen nieuwkomers. Bij de groep Duitsers in deze periode was er zelfs sprake van een afname van maar liefst zestien procent, een achteruitgang die door geen andere groep zou worden geëvenaard.

De oorzaak van die daling is voornamelijk gelegen in het feit dat de aanwas van nieuwe migranten tussen 1829 en 1839 achterbleef. Door het tekort aan aanwas kon het wegtrekken van Duitse migranten en de sterfte van een grote groep ‘ouderen’ – in 1829 zeer sterk vertegenwoordigd – niet voldoende worden gecompenseerd en was een daling van het aantal Duitsers in de stad het logische gevolg. Het gegeven dat in 1829 veel oudere Duitse migranten in Utrecht aanwezig waren, is in lijn met de traag verlopen achteruitgang van het percentage nieuwkomers in de eerste decennia van de eeuw. Pas toen na enkele decennia deze groep – ogenschijnlijk ‘honkvaste’ – nieuwkomers op leeftijd raakte en stierf en de aanwas van nieuwe migranten achterbleef, raakte de achteruitgang in een stroomversnelling.

Een analyse van de beroepsstructuur van de Duitse populatie nieuwkomers bracht aan het licht dat voornamelijk de beroepen waarvan bekend is dat die doorgaans door Duitse migranten werden uitgeoefend – hoewel dit in Utrecht niet altijd het geval was – tussen 1829 en 1839 steeds

127. Alle percentages zijn gebaseerd op het aantal nieuwkomers inclusief zij die geboren zijn in de koloniën.

minder bij de nieuwe generatie Duitsers in trek waren. Voor een aantal beroepen als suikerbakker en brouwersknecht was dit het directe gevolg van de teloorgang van de sector waarin zij werkten. Hierdoor verdween de werkgelegenheid in deze sectoren vrijwel volledig. Voor andere ‘klassiek Duitse beroepen’ als dienstbode en kleermaker bood Utrecht wel degelijk kansen. Binnen beide beroepsgroepen, maar in het bijzonder in het kleermakersvak, was het voor een Duitse migrant zelfs zeer goed mogelijk om emplot te vinden. Toch kwamen zij niet meer. Waarom dat zo was is op basis van de hier gebruikte gegevens moeilijk uit te maken.

Ook voor Duitse winkelbedienden bestond er een markt, voornamelijk ten gevolge van de opkomst van de grote Duitse winkels zoals bijvoorbeeld de Winkel van Sinkel. Het was juist deze beroepsgroep die wél een groei doormaakte tussen 1829 en 1839. De werkgelegenheid in deze sector werd in hoge mate benut door Duitse arbeidskrachten en zou in het vervolg van de negentiende eeuw één van de belangrijkste beroepen worden waarin Duitsers werkzaam waren.

Bij Duitse bakkers was er een andere oorzaak aan te wijzen. Er waren nog maar relatief kort Duitse bakkers in vrij grote getale in Utrecht aanwezig, en zij verdwenen bijna even snel als ze gekomen waren. De reden van dit snelle verdwijnen moet gezocht worden in het feit dat de Duitse bakkers in de korte tijd dat zij in Utrecht aanwezig waren geen stabiele positie wisten te verwerven. Deze zwakke positie had als gevolg dat op het moment van stagnatie in de branche zij als eerste gedwongen waren te vertrekken. Hoe deze dwang tot vertrekken precies in zijn werk is gegaan is niet exact te bepalen, maar mogelijk kregen zij te maken oneerlijke concurrentie van autochtone bakkers of problemen met leveranciers.

Ook wanneer er kwantitatief nauwelijks veranderingen zijn waar te nemen is onderzoek naar migratie in de eerste helft van de negentiende eeuw de moeite waard gebleken. Dit blijkt wel uit de analyse van de Belgische populatie nieuwkomers in Utrecht. Hoewel tussen 1829 en 1839 er numeriek nauwelijks veranderingen optraden blijkt dat de afscheiding van België in 1830 wel degelijk gevolgen heeft voor de samenstelling van de groep Belgen in Utrecht. Er kwam een stroom op gang van Nederlandse ouders met in België geboren kinderen naar Utrecht. Bij deze ouders ging het voornamelijk om vaders die werkzaam waren in zogenaamde ‘witteboorden-beroepen’. Zij waren voor 1830 in België gedetacheerd en werden na de afscheiding gedwongen terug te keren naar Nederland, in dit geval Utrecht. Aangezien deze ouders en kinderen veelal de gereformeerde religie hadden nam naast het aantal in België geboren jongeren het aantal gereformeerden zowel relatief als absoluut toe. De relatieve toename werd nog eens versterkt door het vertrek van volwassen katholieke Belgen naar België.

Op basis van de Utrechtse bronnen is het moeilijk te komen tot een allesomvattende verklaring voor het verloop van het percentage nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het heeft er echter alle schijn van dat de eerste helft van de negentiende eeuw, zoals eerder al is betoogd door Leo Lucassen, voor een groot gedeelte het einde betekende van het vroegmoderne migratieregime. De van oudsher door Duitsers uitgeoefende beroepen, al dan niet

gestoeld op een traditie in de stad zelf, bleken voor veel Duitsers steeds minder aantrekkelijk te worden. Vanaf 1840 is dit voor een groot gedeelte het gevolg van de opgekomen industrialisatie van Duitsland. Voor het tweede en derde decennium van de negentiende eeuw zijn er meerdere oorzaken aan te wijzen. Nederland had in de negentiende eeuw veel van haar politieke en economische macht verloren waardoor mogelijkheden elders, bijvoorbeeld in het geboorteland, eerder benut zullen zijn. Ook het verre Amerika vormde voor bepaalde groepen Duitsers mogelijk een beter alternatief: waar een Duitse migrant voorheen koos voor de trek naar Nederland, ondernam deze nu misschien de reis naar New York. Aanvullend onderzoek voor dit tijdvak, en dan met name in de herkomstgebieden, zou over dit alles meer duidelijkheid kunnen verschaffen. In Nederland zouden we verder komen wanneer zoveel mogelijk plaatselijk bewaarde volkstellingsgegevens uit de eerste helft van de negentiende eeuw zouden worden verzameld en geanalyseerd, zoals hier voor Utrecht is gebeurd – zie hoofdstuk 1. Dan zou een gewogen gemiddelde van uiteenlopende plaatsen een goed alternatief kunnen bieden voor de hier gepresenteerde analyse op basis van de uitsluitende Utrechtse gegevens voor 1829 en 1839.

BIJLAGE 1

Wijze van verwerking van de gegevens

De gegevens zijn verwerkt in een excel-database. De gebruikt variabelen en de wijze van verwerking van de invoer staan in onderstaand schema vermeld.

Schema 3. Toelichting bij de variabelen in de database

<i>Nr.</i>	<i>Naam kolomhoofd</i>	<i>Toelichting Kolomhoofd</i>
1	Geslacht	Geslacht van de nieuwkomer.
2	Achternaam en voorvoegsel	Van de nieuwkomer wordt eerst zijn achternaam vermeld, daarna het eventuele voorvoegsel, gescheiden door een komma. Bijvoorbeeld: Van den Broek wordt Broek, van den. In geval van een adellijke titel volgt de titel achter de laatste achternaam, eventueel gevolgd door een voorvoegsel. Bijvoorbeeld: Baron van Voorst tot Voorst wordt Voorst tot Voorst, baron van.
3	Voornaam en initialen	De eerste naam wordt gerekend als voornaam, en wordt als eerste genoteerd, gevolgd door de afzonderlijke initialen. Er werd dus maar één voornaam genoteerd
4	Leeftijd	De leeftijd van de nieuwkomer. Leeftijd onder de 1 jaar werd aangegeven in het manuscript met bijvoorbeeld '3 maanden'. In de database hebben kinderen onder de 1 jaar de leeftijd '1' toegewezen gekregen. Vanwege problemen met de database die '0' niet goed accepteerde is hiervoor gekozen.
5	Huwelijkse staat	Voor de huwelijkse staat zijn er een viertal mogelijkheden. Ongetrouwd wordt aangeduid met 'o', getrouwd met een Nederlander of Nederlandse met 'n', getrouwd met een buitenlander 'b', getrouwd maar echtgenoot niet aanwezig in de stad met 'x' en wanneer een persoon weduwe of weduwnaar was, werd de aanduiding 'w' gebruikt. ¹²⁸

128. Deze kolom is niet ingevuld in de database van 1839 omdat de doelstelling bij het opzetten van deze database beperkter was dan de uiteindelijke doelstelling van dit onderzoek.

6	Geboorteplaats	De geboorteplaats van de nieuwkomer. ¹²⁹
7	Geboorteregio	Wanneer er een geboorteregio wordt genoemd wordt deze regio hier vermeld. In deze kolom staan ook geboortelanden, wanneer deze in het manuscript vermeld stonden. Dus wanneer er in het manuscript bijvoorbeeld alleen Duitschland vermeld stond, werd er in de kolom 'geboorteplaats' niets ingevuld en in de kolom 'geboorteregio' Duitschland.
8	Geboorteland	Het geboorteland van de nieuwkomer.
9	Beroep	Het beroep van de nieuwkomer. Wanneer er geen beroep opgegeven werd, werd de aanduiding 'zb' gebruikt.
10	Religie	De religie van de nieuwkomer. De mogelijkheden zijn: gereformeerd is 'ger', katholiek is 'rk', luthers is 'lut', joods is 'isr', afgescheiden is 'afg', episcopaal is 'epi', waals gereformeerd is 'wg', doopsgezind is 'dg' en oud-rooms is 'or'. ¹³⁰
11	Straatnaam	De straatnaam van de nieuwkomer.
12	Huisnummer	Het huisnummer van de nieuwkomer.
13	Toevoeging huisnummer	De toevoeging bij het huisnummer. Bijvoorbeeld Oudegracht 120a, hierbij is 'a' de toevoeging bij het huisnummer. Bij dubbele huisnummers, bijvoorbeeld Oudegracht 12-13, staat het tweede nummer hier genoteerd.
14	Wijk	De letter van de wijk.
15	Hoofdbewoner	Is de nieuwkomer hoofdbewoner of niet? De letter 'n' betekent dat de nieuwkomer geen hoofdbewoner is, de letter 'j' betekent dat zij of hij dit wel is.
16	Geboorteplaats hoofdbewoner	De geboorteplaats van de hoofdbewoner. Dit wordt bij elke nieuwkomer ingevuld, dus ook wanneer de nieuwkomer zelf hoofdbewoner is. Dit geldt ook voor kolom 17, 18 en 19.

129. De database is een transcriptie van het originele manuscript. Daarom is getracht de geboorteplaats (net zoals de andere variabelen) zo te noteren als die in het manuscript vermeld staat.

130. Zie ook paragraaf 2.1

17	Geboorteland hoofdbewoner	Het geboorteland van de hoofdbewoner.
18	Beroep hoofdbewoner	Het beroep van de hoofdbewoner. Wanneer er geen beroep opgegeven werd, werd de aanduiding 'zb' gebruikt.
19	Religie hoofdbewoner	De religie van de hoofdbewoner. ¹³¹

Het kwam voor dat bepaalde variabelen in het manuscript niet ingevuld waren. Dit is in de database opgelost door in dat geval een tilde ('~') in te vullen.¹³²

De negentien kolomhoofden zoals die hierboven genoemd staan zijn de uiteindelijke kolomhoofden van de database zoals die in de bijlage te vinden is.

131. Voor de gebruikte afkortingen, zie nummer 10.

132. Bij de kolom 'beroep' is voor de aanduiding 'zb' gekozen wanneer er geen beroep werd opgegeven. Hier is voor gekozen omdat in sommige wijken er wel een aanduiding bestond voor het hebben van geen beroep, bijvoorbeeld 'buiten beroep' of 'zonder beroep', en in sommige wijken er geen aanduiding bestond voor personen zonder beroep. Voor de duidelijkheid en continuïteit is er gekozen voor één aanduiding: 'zb'.

IISG Research Papers

1. Tony Saich, Frank Pieke, *The Chinese People's Movement Spring 1989: Some Initial Impressions*. Amsterdam, 1989
2. Ursula Langkau-Alex, "Der Kampf für die Demokratie und den Frieden". *Die Debatte in der Sozialistische Arbeiter-Internationale 1938/1939*. Amsterdam, 1991. Zweite, um Literatur erweiterte Auflage 1992.
3. Jan Lucassen, *Dutch Long Distance Migration. A Concise History 1600-1900*. Amsterdam, 1991
4. Jan Lucassen (red.), *Symposium Racisme en Arbeidsmarkt: IISG september 1991*. Amsterdam 1992.
5. C.H. Wiedijk (in samenwerking met L.J. Altena, J.M. Peet, G.J. Schutte en H.E.S. Woldring, *Kalendarium "Honderd jaar sociaal 1891-1991"*. Amsterdam, 1992.
6. Marcel van der Linden en Jan Willem Stutje, *De Nederlandse vakbeweging, haar basis en de staat. Een lange-termijnperspectief*. Amsterdam, 1992.
7. Tjebbe van Tijen, *Je bevrijden van de drukpers. Jongeren en hun eigen pers in Nederland: 1945-1990. Met een bibliografisch aanhangsel over de tijdschriften van Provo, Kabouter, de culturele underground- en kraakbeweging, vrije stadskranten en punkfanzines*. Amsterdam 1993.
8. Emile Schwidder, *Selected Bibliography on "Labour and the Law in Historical Perspective"*. Amsterdam 1993.
9. Jan Gielkens, *Books and articles on German labour law. Selected Bibliography*. Amsterdam 1993.
10. Larry Peterson, *The Free Labor Unions and Arbeiter-Unionen in Rhineland-Westphalia, 1920-1924: Statistical Sources*. Amsterdam, 1993.
11. Gijs Kessler, *Vakbonden in verandering. Een verkennende studie naar de vakbondontwikkeling in Rusland na 1985*. Amsterdam 1994.
12. Ursula Langkau-Alex, *Asiel en ballingschap in Nederland*. Amsterdam 1994.
13. Marcel van der Linden. *Social Democracy and the Agrarian Issue, 1870-1914: Notes for discussion*. Amsterdam 1994.
14. Reinier Deinum, 'Verenigd door Vaart'. *Gids van de bronnen betreffende watertransport en havenbedrijven in het IISG en NEHA*. Amsterdam 1994.
15. Jacques van Gerwen and Jan Lucassen, *Mutual Societies in the Netherlands from the Sixteenth Century to the Present*. Amsterdam 1995.
16. Sander Vis, *Survey of the Archival Sources Concerning Migration and Settlement Held at the IISH*. Amsterdam 1995.
17. Gijs Kessler, *Trade Unions in Transition. Moscow 1994, a case study*. Amsterdam 1995.
18. Patricia Kennedy Grimsted, *Displaced Archives on the Eastern Front: Restitution Problems from World War II and its Aftermath*. Amsterdam 1995.
19. Kees Mandemakers, *Negen classificaties voor 19e en 20e eeuwse beroepstitels*. Amsterdam 1995.
20. Marcel van der Linden, *Marx and Engels, Dutch Marxism and the "Model Capitalist Nation of the Seventeenth Century"*. Amsterdam 1995.
21. Adam Conroy, *Christiania: the Evolution of a Commune*. Amsterdam 1996.
22. Flemming Mikkelsen, *Working-class formation in Europe: In search of a synthesis*. Amsterdam 1996
23. Gijs Kessler, *The "schools of communism" under neo-liberal reform. Russia's traditional trade union movement in the transition to a free market*. Amsterdam, 1996.

24. Alfons Fransen, *Verzekering tegen Seerovers en Godts weer. Een onderzoek naar de geschiedenis van de zeevarende beurzen, circa 1635-1815*. Amsterdam, 1996.
25. *Port Reports prepared for the Conference Comparative International History of Dock Labour, c. 1790-1970, Amsterdam, 13-15 November 1997*. 3 vols. Amsterdam, 1997.
26. Patricia Kennedy Grimsted, *Archives of Russia Five Years After: 'Purveyors of Sensations' or 'Shadows Cast to the Past'?* Amsterdam, 1997.
27. Leo van Rossum, *The Former Communist Party Archives in Eastern Europe and Russia: A Provisional Assessment*. Amsterdam, 1997.
28. *Het Italiaanse complex. Crisis in de Europese politiek: de gevallen Italië en België*. Amsterdam, 1997.
29. Ursula Langkau-Alex, *The International Socialist Labor Movement and the Elimination of the "German Problem". A comparative view on ideas, politics, and policy of the French, English, Swedish and US Labor Movement*. Amsterdam, 1998.
30. Klaus Misgeld, *Trade Union Neutrality? The Swedish Trade Union Confederation (LO) and the Trade Union International at the Beginning of the Cold War*. Amsterdam, 1998.
31. Marcel van der Linden, *Producer Cooperatives: The Historical Logic of Workers' Organizations (I)*. Amsterdam, 1998.
32. Marcel van der Linden, *Consumer Cooperatives: The Historical Logic of Workers' Organizations (II)*. Amsterdam, 1998.
33. *A Working Guide to Sources on Historical Utopian Experiments in the Western World at the Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam*. Compiled by Nienke van Wijk. Edited by Huub Sanders. Amsterdam, 1998.
34. Marcel van der Linden, *Metamorphoses of European Social Democracy*. Amsterdam, 1998.
35. Jan Gielkens, *Maranga mai te hunga mahi. De Internationale internationaal*. Amsterdam, 1998.
36. Simone Goedings, *EU Enlargement to the East and Labour Migration to the West. Lessons from previous enlargements for the introduction of the free movement of workers for Central and East European Countries*. Amsterdam, 1999.
37. Nicola Hille, *Zur Darstellung und dem Wandel von Gewalt auf russischen und sowjetischen Plakaten der Jahre 1917-1932*. Amsterdam, 1999.
38. Hein Wiedijk, *Het 'nieuwe socialisme' van de jaren dertig. Frans en Nederlands neo-socialisme gedurende de grote depressie*. Amsterdam, 2000.
39. Jan Lucassen, *In Search of Work*. Amsterdam 2000
40. *Free Love and the Labour Movement. Papers presented at the workshop 'Free Love and the Labour Movement', International Institute of Social History, Amsterdam, 6-7 October 2000*. Amsterdam, 2001
41. Marcel van der Linden and Jan Lucassen, *Work Incentives in Historical Perspectives. Preliminary Remarks*. Amsterdam, 2001.
42. Patricia Kennedy Grimsted, *The Odyssey of the Turgenev Library from Paris, 1940-2002. Books as Victims and Trophies of War*. Amsterdam 2003.
43. Jelle van Lottum, *Immigranten in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een onderzoek op basis van de Utrechtse volkstellingen van 1829 en 1839*. Amsterdam 2004.